

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“MÜƏSSİSƏNİN DAXİLİ AUDİTİNDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİNİN TƏTBİQİ
MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Rəhimli Fatma Ədalət qızı

BAKİ-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“MÜƏSSİSƏNİN DAXİLİ AUDİTİNDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİNİN TƏTBİQİ
MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 634

Magistrant

Rəhimli Fatma Ədalət qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. Abbasova Sevinc Ağaməmməd qızı

_____ **imza**

Program rəhbəri

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, Fatma Rəhimli Ədalət and içirəm ki, “Müəssisənin daxili auditində maliyyə təhlilinin tətbiqi məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“MÜƏSSISƏNİN DAXİLİ AUDİTİNDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli əlaqələrin müəyyənləşdirilməsini və şərhini özündə cəmləşdirən maliyyə təhlili effektiv maliyyə nəzarəti və planlaşdırma vasitəsidir. Maliyyə təhlilinin bu xüsusiyyəti sayəsində maliyyə hesabatlarının təhlili ilə maraqlanan bir çox insan var.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi müəssisələrdə daxili auditedə maliyyə təhlilinin səmərəliliyini artırmaq üçün nəzəri və metodiki müddəaların və praktiki tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində bir neçə tədqiqat metodundan istifadə ediləcəkdir, hansı ki bu metodlar təhlil, tədqiq və qoyulan məsələnin araşdırılması və həll yollarının təqdim olunması metodlarıdır. Birinci metoda gəldikdə, burada, ilk öncə vurğulamaq lazımdır ki, qeyd edilən metod tədqiqat işlərində geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan biridir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işində beynəlxalq, milli audit və milli mühasibat standartları, ölkə və xarici alimlərinin həmin məsələlərlə bağlı elmi işləri, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının, İqtisadiyyat Nazirliyinin hesabatlarından geniş istifadə edilmişdir. Məlumat bazası eyni zamanda elmi və praktik konfrans materiallarından, veb saytlardan əldə olunan statistik materiallardan ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Tədqiqatla bağlı məhdudiyətlər arasında əsasən mövzu predmetinin informasiya bazasının və iqtisadi, statistik göstəricilər sisteminin nisbətən məhdud xarakterli olması qeyd oluna bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Bir neçə elmi yeniliyi isə aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- İlk olaraq, daili auditin məqsəd və mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- Təşkilat və müəssisələrdə daxili auditin təşkili mexanizminin müəyyənləşdirilməsi.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işində əldə edilmiş elmi nəticələr, daxilindəki nəticə və tövsiyələr müəssisə və təşkilatların, eyni zamanda dövlət qurumlarının maliyyə hesabatlarının səmərəliliyinin artırılması üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Maliyyə, Audit, Təhlil

“APPLICATIONS OF FINANCIAL ANALYSIS IN THE INTERNAL AUDIT OF THE ENTERPRISE”

SUMMARY

The actuality of the subject: Financial analysis is an effective financial control and planning tool. Therefore, there are many people who are interested in the analysis of financial statements.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to develop theoretical and methodological provisions and practical recommendations to increase the effectiveness of financial analysis in internal audit of enterprises.

Used research methods: Several research methods will be used in the research, which are methods of analysis, research and research of the problem and presentation of solutions.

The information base of the research: International, national auditing and national accounting standards, scientific works of domestic and foreign scientists on these issues, reports of the State Statistics Committee, the Ministry of Finance, the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan were widely used in the research.

Restrictions of research: Among the limitations of the research, it can be noted that the information base of the subject and the system of economic and statistical indicators are relatively limited.

The novelty and practical results of investigation: We can list some scientific innovations as follows:

- First, determine the purpose and nature of the internal audit;
- Defining the mechanism of organization of internal audit in organizations and enterprises.

Scientific-practical significance of results: The scientific results obtained in the dissertation, the results and recommendations within can be used to increase the efficiency of financial statements of enterprises and organizations, as well as government agencies.

Keywords: Finance, Audit, Analysis

İXTİSARLARIN SİYAHISI

İT

İnformasiya Texnologiyaları

MHBS

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN DAXİLİ AUDİTİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI	13
1.1. Azərbaycanca daxili auditinin yaranması, inkişafı və hüquqi tənzimlənməsi.....	13
1.2. Müəssisənin daxili auditində istifadə olunan maliyyə təhlilinin məqsədi, əhəmiyyəti və informasiya mənbələri	22
1.3. Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin təhlilində istifadə olunan metodlar	277
II FƏSİL. XİDMƏT SEKTORUNDAKI MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN YOXLANILMASI	34
2.1. Xidmət sektorundakı müəssisənin mənfəət və rentabelliyyənin təhlili	34
2.2. Xidmət sektorundakı müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili	43
2.3. Xidmət sektorundakı müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili	52
III FƏSİL. XİDMƏT SEKTORUNDAKI MÜƏSSİSƏNİN DAXİLİ AUDİTİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN MALİYYƏ TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	59
3.1. Daxili auditin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunan analitik prosedurlar və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	59
3.2. Xidmət sektorundakı təşkilatların maliyyə vəziyyətinin təhlili nəticəsində əldə edilən audit sübutları və onların toplanması metodlarının yaxşılaşdırılması məsələləri	633
3.3. Müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə müəssisələrdə daxili audit sisteminin qurulması və inkişafı.....	66
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
Cədvəllərin siyahısı	77
Sxemlərin siyahısı	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli əlaqələrin müəyyənləşdirilməsini və şərhini özündə cəmləşdirən maliyyə təhlili effektiv maliyyə nəzarəti və planlaşdırma vasitəsidir. Maliyyə təhlilinin bu xüsusiyyəti sayəsində maliyyə hesabatlarının təhlili ilə maraqlanan bir çox insan var. Ticarət menecerləri, sahibləri və ya ortaqları, işçiləri işin vəziyyətini qiymətləndirmək və inkişafına nəzarət etmək üçün maliyyə analizinə əhəmiyyət verirlər. İşə verilmiş kreditlərlə nəyin edildiyi, yeni kreditə nələrin ediləcəyi, kreditlərin necə ödəniləcəyi məsələləri ilə məşğul olan yerli və xarici kredit təşkilatları bu sualları cavablandırmaq üçün maliyyə hesabatlarını təhlil etməlidirlər. İnvestorlar, müəssisənin qazancı və böyümə sürəti ilə əlaqəli maliyyə təhlili ilə maraqlanır, hökumət tətbiq olunan vergilərə görə maliyyə hesabatları ilə maraqlanır. Maliyyə hesabatları ilə maraqlanan qruplar arasında ictimaiyyət, əmək təşkilatları, həmkarlar ittifaqları, tələbələr və alimlər də qeyd olunur.

Maliyyə hesabatlarının təhlili, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi və müvəffəqiyyət dərəcəsinin ölçülməsində, müəssisənin əsas və ikinci dərəcəli hədəflərinə çatıb-çatmadığını müəyyənləşdirməkdə və hədəfə çatmamaq səbəblərini araşdırmaqda idarəetmə baxımından nə qədər vacib olduğu vurğulanır. Maliyyə hesabatlarının təhlilinin əhəmiyyəti gələcək planların hazırlanmasında, istehsal ediləcək mal və ya xidmətlərin miqdarı və tərkibi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində və izləniləcək qiymət siyasətində biznesin idarə olunması baxımından ortaya çıxır. Şirkətin aktivlərini təhlükə altına qoymadan öz öhdəliklərini yerinə yetirmə gücünə sahib olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdə, bir sözlə, iş fəaliyyətinin hər mərhələsində düzgün və düzəldici qərarlar qəbul etməkdə həyati əhəmiyyətə malik olduğu qəbul edilir. Bu iş, bütün məlumat istifadəçiləri və maraq qruplarını maraqlandıran maliyyə hesabatlarının təhlil üsulları haqqında qısa məlumat verərək bir tətbiq ilə ədəbiyyata töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Maliyyə hesabatları (“Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat”, “Mənfəət və zərərlər və məcmu gəlir haqqında hesabat”, “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat”, “Kapitalda dəyişiklik haqqında hesabat” və Maliyyə Hesabatlarına Qeydlər”) müəssisənin maliyyə vəziyyəti və əməliyyat nəticələri haqqında vacib məlumat verir. Digər tərəfdən maliyyə təhlili, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının düzgünlüyünü, maliyyə hesabatlarındakı müxtəlif maddələr arasında müqayisə, düzgün maliyyə hesabatlarının tərtibi, faiz və nisbətlər vasitəsilə əlaqələr qurmaq və bu əlaqələri ölçmək və şərh etmək kimi müəyyən edilir. Analizlə əlaqələrin nə demək olduğunu və dəyişikliklərdə hansı amillərin rol oynadığını müəyyənləşdirməyə çalışılacaq və zamanla işin hara gedəcəyi ilə bağlı proqnozlar veriləcəkdir. Hər şeydən əvvəl analiz üsulları haqqında girişdə məlumat veriləcəkdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Müəssisə və təşkilatlarda idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin öyrənilməsində daxili auditin və maliyyə təhlilinin əvəzsiz rolunun olduğu nəzərə alındıqda, elmi işin həm nəzəri, həm də metodoloji problemləri bir sıra elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. İsgəndərov R.Ə., Rzayev Q.R., Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.M., Abbasova S.A., Helfert E.A., San Miguel, J.G. and Govindarajan, Ümit K., Həsənov H.S., Yahudov X.M. və digər müəlliflərin əsərlərində maliyyə təhlilinin müəssisənin idarəetməsində əvəzsiz rolundan, təkmilləşdirilməsi üsullarından bəhs edilir.

Tədqiqatın əsasını mövzu ilə bağlı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, informasiya bazasını rəsmi, statistika, informasiya-analitik agentliklərin materialları, yerli və xarici mətbuatda yer almış rəsmi məlumatlar və digər rəsmi mənbələrdən yer almış məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi müəssisələrdə daxili auditdə maliyyə təhlilinin səmərəliliyini artırmaq üçün nəzəri və metodiki müddəaların və praktiki tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün tədqiqat məntiqi və iş quruluşunu müəyyənləşdirən vəzifələr qoyuldu:

- Dövlət orqanlarında, eyni zamanda özəl sektorlarda daxili auditin səmərəliliyinin mahiyyəti araşdırmaq;
- Daxili auditin inkişaf etmiş ölkələrdə və Azərbaycanda dövlət və özəl sektorlarda tətbiqinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətlərini aşkar etmək;
- Daxili auditin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun Azərbaycanda tətbiq olunmasının mümkünlüyünü qiymətləndirmək;
- Daxili auditdə maliyyə təhlili məsələlərinin qiymətləndirilməsi üsulları və modellərini dünya təcrübəsi ilə qarşılaşdırmaq və müqayisəli təhlilini aparmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın predmeti müəssisə və təşkilatların daxili auditində tətbiq olunan maliyyə təhlilinin metodikasının kompleks məsələləridir.

Tədqiqat obyektı maliyyə təsərrüfat obyektləri olmaqla, burada maliyyə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində auditin rolunun öyrənilməsindən, müəssisədə daxili auditin formalaşması fazalarının tədqiq edilməsindən, bundan əlavə, auditin təşkilində və eyni zamanda tənzimlənməsində meydana gələ biləcək potensial problemlərin öyrənilməsindən bəhs ediləcəkdir.

Bundan əlavə, daxili audit zamanı, maliyyə təhlilində diqqət yetirilməli olan nüansların işlənmə prinsipi araşdırılacaqdır.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat işində bir neçə tədqiqat metodundan istifadə ediləcəkdir, hansı ki bu metodlar təhlil, tədqiq və qoyulan məsələnin araşdırılması və həll yollarının təqdim olunması metodlarıdır. Birinci metoda gəldikdə, burada, ilk öncə vurğulamaq lazımdır ki, qeyd edilən metod tədqiqat işlərində geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan biridir.

Təhlil metodu vasitəsilə, ilk öncə tədqiqat obyektı ətraflı öyrənilir. İşin gedişatı zamanı qoyulmuş məsələnin araşdırılmasında təhlil metodu zamanı əldə edilmiş nəticələrdən geniş surətdə istifadə olunur. Müəssisələrdə maliyyə təhlilinin mahiyyətinin öyrənilməsi, müəssisələrin daxili auditin tətbiqində tutduğu mövqenin öyrənilməsi deməkdir.

İkinci metod olan tədqiq və qoyulan məsələnin araşdırılması metodu, qeyd olunan mövzuya daha ətraflı və geniş həll yolları təqdim edilməsi üçün müxtəlif yanaşmaları bir mərkəzdə birləşdirərək təhlil etməkdir. Bura analitik verilənlər, audit rəyinin hazırlanması üçün təqdim olunan materiallar, yekun hüquqi və normativ aktlar daxildir.

Digər bir metod olan həll yollarının tapılması metodunda isə, ediləcək araşdırmanın nəticələrinin toplanması və perspektiv həll yollarının təqdim edilməsidir. Burada, öyrəniləcək və diqqət ediləcək ən əsas nüans potensial həll yollarına imkan yaradacaq amillərdir. Müəssisələrin daxili auditində istifadə olunan metodları nəzərdən keçirməklə, eyni zamanda onun üzərində ətraflı təhlil aparmaq müəssisənin daxili audit fəaliyyətini optimallaşdırmaq və daha da perspektiv etmək mümkün olacaqdır. Müəssisənin qarşılaşa biləcəyi maliyyə risklərinin öncədən seçilməsi, riskin idarəedilməsi mexanizmlərinin dəyərləndirilməsi, tətbiq olunacaq mexanizmlərin düzgün seçilməsi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin düzgün analiz edilməsi optimal həll variantlarının tapılması və tətbiq edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işində beynəlxalq, milli audit və milli mühasibat standartları, ölkə və xarici alimlərinin həmin məsələlərlə bağlı elmi işləri, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının, İqtisadiyyat Nazirliyinin hesabatlarından geniş istifadə edilmişdir. Məlumat bazası eyni zamanda elmi və praktik konfrans materiallarından, veb saytlardan əldə olunan statistik materiallardan ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatla bağlı məhdudiyyətlər arasında əsasən mövzu predmetinin informasiya bazasının və iqtisadi, statistik göstəricilər sisteminin nisbətən məhdud xarakterli olması qeyd oluna bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Elmi yeniliyini əks etdirən tədqiqatın ən əhəmiyyətli nəticələri aşağıdakılardır:

Tədqiqatın elmi yeniliyi müəssisələrdə daxili auditin təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqədar qarşıya qoyulan məsələlərin həllindən ibarətdir. Bir neçə elmi yeniliyin ünsürlərini isə aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- İlk olaraq, daili auditin məqsəd və mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- Təşkilat və müəssisələrdə daxili auditin təşkili mexanizminin müəyyənləşdirilməsi;

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya işində əldə edilmiş elmi nəticələr, daxilindəki nəticə və tövsiyələr müəssisə və təşkilatların, eyni zamanda dövlət qurumlarının maliyyə hesabatlarının səmərəliyinin artırılması üçün istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN DAXİLİ AUDİTİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI

1.1. Azərbaycanda daxili auditinin yaranması, inkişafı və hüquqi tənzimlənməsi

Bildiyimiz kimi, audit, idarəetmənin bütün səviyyələrini lazımi məlumatlarla təmin etməyə imkan verən həm dövlət, həm idarəetmə, həm də müstəqil nəzarət sistemlərinə sahib olan bazar iqtisadiyyatının vacib elementlərindən biridir. Bu konsepsiyanın təfsirində audit obyektləri, məqsədi, müstəqillik amili və digər hallar əsas götürülür. Audit üçün tez-tez müstəqil yoxlama, məlumatların qiymətləndirilməsi, araşdırma ilə bağlı müxtəlif fəaliyyət növləri həyata keçirilir.

Daxili audit, təşkilatın işinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müstəqil və obyektiv zəmanət və məsləhətlərin verilməsi fəaliyyətidir. Daxili audit, risk menecmenti, nəzarət və korporativ idarəetmə proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması üçün sistematik və ardıcıl bir yanaşma istifadə edərək, təşkilata hədəflərinə çatmağa kömək edir. Bütün ölkələrdə audit fəaliyyəti lisenziyalaşdırılmışdır. Auditorların lisenziyalaşdırılması proseduru hər bir ölkə tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilir. Respublikamızda Maliyyə Nazirliyi audit fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması ilə məşğuldur (Kazımov R. 2012: s.230).

Azərbaycanda reallaşdırılan islahatlar zamanı maliyyə nəzarətinin yaxşılaşdırılmasına və nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasına böyük önəm verilib və müstəqil auditin yaradılması daima nəzarətdə saxlanılan məsələlərdən olmaqla, dövlət quruculuğu siyasətində diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Audit, ümummilli liderimiz, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarının, Heydər Əliyevin imzaladığı “Auditor xidmətləri haqqında” 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsis edilmişdir. “Azərbaycan Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə” 19 sentyabr 1995-ci ildə

Azərbaycan Respublikası Milli Parlamentinin (Milli Məclisin) qərarı ilə təsdiq edilmiş və Auditorlar Palatası 5 aprel 1996-cı ildə fəaliyyətinə başlamışdır.

17 iyun 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İstehsal, xidmət və maliyyə-kredit fəaliyyətinə ictimai nəzarətin tənzimlənməsi və əsassız imtahanların qadağan edilməsi haqqında” Fərmanı paralel imtahanların azaldılması və qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Bundan əlavə, 29 dekabr 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatların həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” Fərmanında təftiş sisteminin islahatı dövlət quruculuğunun dörd əsas istiqamətindən biri olaraq təyin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlət nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” 7 yanvar 1999-cu il tarixli fərmanı da iqtisadiyyatımızda demokratik prinsiplərin bərpa olunması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə əsassız və qeyri-qanuni yoxlama və müdaxilə təcrübələri arasında qanuni sərhəd qoyulmuşdur və bu kimi müdaxilələr qadağan edildikdə auditin əhəmiyyəti və inkişaf zəruriliyi dəfələrlə vurğulanmışdır. Son dövrlərdə ölkəmizdə müstəqil bir audit qurulmuş və inkişaf etdirilmişdir. Bununla birlikdə, ölkəmizdə auditin inkişafı sahəsində bir sıra aktual problemlərin öz konseptual həll yollarını gözlədiyini qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, İlham Əliyevin sözləri ilə ifadə etsək, “Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı tərəqqi edərkən və dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası prosesi sürətləndikcə, iqtisadi maliyyə münasibətlərinin şəffaf şəkildə təmin edilməsində və iqtisadi cinayət və korrupsiya ilə mübarizə aparmaq üçün auditin imkanlarından daha geniş istifadə edilməsi zəruri olacaqdır. Bunun üçün müstəqil maliyyə nəzarəti sahəsində qabaqcıl dünya təcrübəsini öyrənmək və milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq ölkəmizdə tətbiqini genişləndirmək çox vacibdir”. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar, nəzarətin vacib istiqaməti olaraq, optimal nəzarət problemlərinin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyindən və auditin aktuallığının

artırılmasından əlavə, təsdiqlənməsi istiqamətində də rolunu artırmağa davam etməkdədir.

1998-2008-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin islahatı” konsepsiyası ilk olaraq Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası tərəfindən işlənib, hazırlanmış və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edilmişdir. Konsepsiya çərçivəsində audit sisteminin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, respublikada auditin beynəlxalq təcrübə əsasında təşkili, ölkəmizdə auditor heyətinin hazırlanması və peşə bacarıqlarının artırılması istiqamətləri sahələri üzrə geniş və ətraflı təhlillər aparılmış və auditin keyfiyyəti və təkmilləşdirilməsinə nəzarət, daxili və ekoloji auditin təşkili, müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində təkliflər hazırlanmışdır. Ehtimal olunan problemlərin həlli beynəlxalq meyarlara uyğun olmaqla, ölkədə müstəqil auditin formalaşması və inkişafı üçün mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda audit müəssisələrdə nəzarətin şəffaflığının artırılmasında, eyni zamanda korrupsiyaya qarşı mübarizədə rolunun və əhəmiyyətinin gücləndirilməsi baxımından öz inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu səbəbdən dolayı, aşağıda qeyd olunan bir sıra məsələlər müzakirə edilmiş və vəzifə təlimatı üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 sentyabr 2004-cü il tarixli 377 nömrəli qərarı ilə icraatı Auditorlar Palatasına həvalə edilmişdir.

- Audit xidmətinin təkmilləşdirilməsi, milli audit standartlarının hazırlanmasının başa çatdırılması məqsədilə auditin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və auditor xidmətlərinin beynəlxalq audit standartlarına uyğunlaşdırılması kimi məsələlər;
- Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;
- Auditorlar Palatasının fəaliyyəti haqqında dövrü hesabatların hazırlanması və bu barədə ictimaiyyətə hesabat verilməsi;
- Audit təşkilatlarının korrupsiyaya qarşı mübarizə aparan orqanlarla əməkdaşlığının yaxşılaşdırılması;

- Korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi və korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə bağlı auditorların etik davranış qaydalarının təkmilləşdirilməsi;

- Daxili audit xidməti rəhbərlərinin işə qəbulu və işinə xitam verilməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi;

- Mühasibat və maliyyə hesabatlarında şəffaflığın artırılması və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq mühasibat və statistika sistemlərinin yenidən qurulması kimi vacib vəzifələr;

- “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan irəli gələn vəzifələrin icrası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Həyata keçirilmiş işlər barədə hazırlanmış ətraflı hesabatlar və sənədlər Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə Komissiyasına təqdim olunmuşdur. Korrupsiyaya qarşı aparılan işlərdə və tədbirlərdə şəffaflığın yüksəldilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 iyul 2007-ci il tarixli 2292 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli Strategiya” da (2007-2011-ci illər) maliyyə nəzarəti və auditor xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq audit standartlarının tətbiq edilməsi və auditor xidmətinin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi kimi vəzifələrin icrası ilə bağlı:

- daxili audit xidmətlərinin beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyətini tənzimləyən metodik təlimat və məsləhət kitablarının hazırlanması;

- Auditorların fəaliyyətinə nəzarət sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;

- Auditorların məsuliyyətinin artırılmasına dair normativ-hüquqi aktların hazırlanması;

- daxili audit xidmətinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

▪ İqtisadi subyektlərin maliyyə hesabatlarında və mühasibat sənədlərində şəffaflığın artırılması kimi konkret tədbirlərin icra edilməsi Auditorlar Palatasına həvalə edilmişdir.

Maliyyə nəzarətini reallaşdıran orqanların səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və maliyyə nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması işi də digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Auditorlar Palatasına həvalə edilmişdir. Bütün bu istiqamətlər üzrə praktik təkliflərin hazırlanması və onun təyin edilməsi ilə bağlı həm aidiyyəti qurumlara, həm də Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Komissiyasına təqdim edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Auditor xidmətinin yaxşılaşdırılmasına dair bir sıra mühüm vəzifələrin icrası Auditorlar Palatasına və digər aidiyyəti qurumlara həvalə edilmişdir (Rəhimov D. 2012: s.346).

Beləliklə, Maliyyə Nazirliyi və Hesablama Palatası ilə birlikdə daxili audit qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin formalaşdırılması və hazırlanması, Vergilər Nazirliyi ilə birlikdə icbari yoxlamadan yayınma halları üçün inzibati məsuliyyətin və məsələlərin tətbiqi ilə bağlı mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi, habelə müstəqil audit sferasında beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi ilə bağlı tədbirlərin davamlı şəkildə aparılması və “Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası” proyektinin hazırlanması Auditorlar Palatası tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişafında dair konsepsiya Prezidentin 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiqini tapmış “Azərbaycan 2020: gələcəyə bax” inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılması istiqamətində ölkədə audit xidməti üzrə şəffaflığın artırılması, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə dəstək olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatının balanslı və davamlı inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycanda Nəzarətin İnkişafı, audit qaydaları və hüquqi tənzimlənməsi.

Yetmiş ildən çoxdur Sovet İttifaqında olan Azərbaycanın sosial və iqtisadi tərəqqisi ideoloji baxışlara uyğun inkişaf etmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində milli azadlıq mübarizəsi ilə müstəqil və suveren bir Azərbaycan Respublikası quruldu. Bu dövrdən başlayaraq ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafının əsasları da müəyyən edilmişdir. Beləliklə, bu element milli iqtisadiyyatın bazara uyğun formalaşmasına zəmin yaratdı. Bundan əlavə, ölkədə mülkiyyətin müxtəlifliyinə, sahibkarlığa və yeni hüquqi qurumların formalaşmasına mühüm töhfələr verib. Bütün bu hadisələr iqtisadiyyatda və müəssisələrdə yeni bir idarəetmə və nəzarət sisteminin mövcudluğunu zəruri edirdi.

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da maliyyə nəzarətindən kənar auditin həyata keçirilməsinə tələb artmağa başlamışdır. Yoxlama hər şeydən əvvəl müstəqil formada həyata keçirildiyinə görə, auditdə iştirak edən tərəflərin təzyiqi olmadan müəssisələrdə maliyyə əməliyyatlarının etibarlılığının və bu əsasda maliyyə şəffaflığının obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsinə və tərəflər arasında maliyyə münasibətlərinin düzgün qurulmasına imkan verir. Bu səbəbdən cəmiyyətdə peşəkar nəzarət tələbi gündən-günə artır. Bir tərəfdən sahibkarlıq və kapital bazarlarının özünütənzimləmə meylinin inkişafı, tərəflər arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan maliyyə münasibətlərinin qurulmasının zəruriliyi, digər tərəfdən dövlətin audit yönümlü olması əhəmiyyət qazandı.

Azərbaycan qanunvericiliyində “nəzarət” anlayışı ilk dəfə 1992-ci ildə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Qanuna və 1993-cü ildə “Sığorta haqqında” Qanuna daxil edilmişdir. Digər tərəfdən, milli audit sisteminin formalaşma tarixi yuxarıda göstərilən qanunlarla və ya 1991-ci ildə yaradılan və 1996-cı ilə qədər fəaliyyət göstərən İdarəetmə Mərkəzinin fəaliyyəti ilə əlaqəli deyil. Bunun səbəbi İdarəetmə Mərkəzinin bir dövlət qurumu olması və maliyyə nəzarəti müstəqil yoxlama kimi deyil, dövlət nəzarəti qurumu olaraq həyata keçirməsidir. Başqa sözlə, beynəlxalq kriteriyalara uyğun müstəqil audit xidməti Azərbaycanda qurulmadığından, sözügedən qanunlar həmin dövr üçün ikinci dərəcəli qanunvericilik idi. Bu səbəbdən də

Azərbaycanda milli yoxlama sisteminin formalaşması 16 sentyabr 1994-cü il tarixdə “Müfəttişlik Xidməti haqqında Qanun” un qüvvəyə minməsi ilə dəqiq müəyyənləşdirildi. Bu qanun ölkədə audit qanunvericiliyinin əsasını təşkil etmişdir və auditin inkişafı üçün zəruri hüquqi əsas olmuşdur.

Qanun Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin tənzimlənməsini, auditin aparılmasının hüquqi prinsiplərini, auditorların vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini və müstəqil maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Audit xidməti haqqında qanun; təftişi mal satan və xidmətlər göstərən müəssisələrdəki maliyyə əməliyyatlarına və fəaliyyətlərinə müstəqil nəzarət olaraq təyin etdi. Maliyyə nəzarəti, ekspertiza, imtahan, yazılı rəy vermək, mühasibat əməliyyatları aparmaq, əməliyyatların bütövlüyünü təsdiqləmək və auditorun peşə fəaliyyətinə uyğun xidmətlər göstərmək “yoxlama” kimi qəbul edilir. Yoxlamanın hüquqi əsasları qoyulduqdan sonra, auditorların və auditor şirkətlərinin yoxlanılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Milli Məclis tərəfindən aktivləşdirilməsi ilə Milli Standartların hazırlanması və nəşrinə başlanılmışdır.

Audit hesabatında müstəqil auditor, maliyyə hesabatlarındakı məlumatların Ümumiyyətlə Qəbul Edilən Mühasibat Əsaslarına uyğun olaraq əldə edilib-edilməməsinə dair müştərinin fikrini bildirir. Auditor rəyinə güvənən məlumat istifadəçiləri maliyyə hesabatlarındakı məlumatların düzgünlüyünə və adekvatlığına güvənəcək və qərar verərkən bu məlumatlardan istifadə edəcəklər. Bu səbəbdən, auditor tərəfindən aparılacaq audit işi müəyyən bir keyfiyyətlə aparılmalı və bu işi yerinə yetirmək üçün auditor keyfiyyətdə olmalıdır. Əks təqdirdə, audit hesabatına güvənən insanlar qərarlarında səhv ola bilər və zərər görürlər. Burada standartlar auditorun audit işinin və audit hesabatının keyfiyyətini təmin etmək və ölçmək üçün auditor üçün bələdçi rolunu oynayacaqdır.

Audit standartları, auditorları vəzifələrini yerinə yetirərkən rəhbərlik edən normativ mənbələrdir. Bu standartlar auditin həcmi, növlərini və ümumi yanaşmasını müəyyənləşdirir. Standartların məqsədi auditin keyfiyyətini artırmaq və auditə inamı

təmin etməkdir. Audit standartlarını müəyyənləşdirərkən aşağıda qeyd olunan bir sıra vacib prinsiplərə əməl edilməlidir.

- Audit müvafiq peşə səriştəsi olan şəxslər tərəfindən aparılır;
- Auditorun müstəqil rəyi;
- Obyektiv auditor rəyini ifadə edən auditor;
- Auditorun audit planını və proqramını tərtib etməsinə ehtiyac;
- Auditor öz fəaliyyət planını hazırlamaq üçün yoxladığı firmanın nəzarət sistemi haqqında kifayət qədər biliyə sahibdir;
- Auditorun fikir bildirməsi üçün kifayət qədər dəlil toplamaq;
- Mühasibat hesabatlarının qaydalara uyğun olub-olmadığını auditorun rəyinə əsasən bildirmək;
- Auditorun fikrincə, əvvəlki dövrə nisbətən müştəri firmasının mühasibat siyasətində dəyişikliklərə səbəb olan amilləri bildirmək;
- Auditor rəyində çatışmazlıqlar göstərilmədiyi təqdirdə maliyyə məlumatlarının düzgün qəbul edilməsi;
- Maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə dair qeydlərin auditor rəyinə daxil edilməsi və ya auditorun rəy bildirməməsinin səbəbini göstərmək.

Milli audit standartlarının müəyyənləşdirilməsində hər şeydən əvvəl, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti araşdırılır, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində nəzarətin inkişaf problemləri araşdırılır və qüvvədə olan qanunvericilik əsas götürülür. Qloballaşma ilə beynəlxalq ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafı şirkətlər üçün mühüm imkanlar yaratdı. Bu fürsətlərdən yararlanmaq və xarici investorları ölkəyə cəlb etmək üçün Azərbaycan da beynəlxalq standartları tətbiq etməlidir. Çünki ölkə ilə əməkdaşlıq etmək istəyən bütün xarici şirkətlər beynəlxalq standartlara uyğundur, eləcə də ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlər Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının layihələrində iştirak etmək üçün fəaliyyətlərində “Beynəlxalq Audit Standartları” tətbiq etməlidirlər (Rəhimov D. 2012: s.346).

Azərbaycanda audit standartlarının yaradılması ilə bağlı bütün səlahiyyətlərə sahib qurum “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası” dır.

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası ölkədə audit fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, audit fəaliyyətinin inkişafı üçün normativ sənədlərin hazırlanması, müəssisələrin və auditor şirkətlərinin hüquqlarının qorunması, auditorun qanunlara və ikinci dərəcəli qanunvericiliyə uyğun hərəkət edib-etmədiyini yoxlamaq məqsədi ilə yaradılan dövlət qurumudur. Palatanın əsas vəzifəsi, mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının faktlara uyğun aparılmasını təmin etmək məqsədilə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada ölkədə audit xidmətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının yerinə yetirdiyi funksiyalar aşağıdakı kimi sıralana bilər.

- Azərbaycanda yoxlama xidməti ilə bağlı fəaliyyətlər təşkil etmək;
- Ölkədə fəaliyyət göstərən müstəqil auditorların və audit şirkətlərinin lisenziyalaşdırılması və fəaliyyətlərinə “Audit Xidməti haqqında” Qanuna uyğun olaraq nəzarət edilməsi;
- Azərbaycanda yoxlama xidməti göstərmək üçün lazımi lisenziyanın alınması üçün imtahan qaydalarını müəyyənləşdirmək;
- Lisenziya imtahanı ilə əlaqədar komissiya üzvlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Mülki Məcəllənin maliyyə əməliyyatları ilə bağlı müəssisələrin müraciətlərini nəzərə alaraq auditor rəyini və hesabat növlərini müəyyənləşdirmək;
- Qanunların tətbiqi ilə bağlı audit şirkətlərinə və auditorlara tövsiyələr verərək auditin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər vermək;
- Auditorların peşə qaydalarına uyğun gəlməməsi halında, yoxlanılan müəssisələrin iddialarının qanunlar çərçivəsində araşdırılmasını təmin etmək;
- Audit şirkətlərinə və auditorlara beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq məsləhət vermək;
- Davamlı olaraq, auditin aparılması və s.

Göründüyü kimi, ölkədə auditlə bağlı qanunvericilikdə edilən dəyişikliklər, audit fəaliyyətinin inkişafına və Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının standartlara uyğun işinə atılan addımlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, auditin əhəmiyyətini və ölkədə fəaliyyət göstərən auditor şirkətləri üçün standartların tətbiq olunmasının başa düşülməsinin əlavə dəyəri artıracağı açıqdır. Bu kontekstdə, Azərbaycan Respublikası üçün hazırlanmış və dərc olunmuş Milli Audit Standartlarının ölkədə tətbiqinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu müəyyən etmək üçün ölkədəki audit təcrübələrini araşdırmaq məqsədəuyğun olardı.

1.2. Müəssisənin daxili auditində istifadə olunan maliyyə təhlilinin məqsədi, əhəmiyyəti və informasiya mənbələri

Daxili nəzarət sisteminin nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsi, fəaliyyət keyfiyyəti təyin olunmuş vəzifələri yerinə yetirməsinin öyrənilməsi daxili auditin əsas fəaliyyət sahələrindəndir. Daxili auditin adekvatlığının qiymətləndirilməsində məqsəd tanınmış sistemin təşkilatın məqsəd və hədəflərinin səmərəli və əsaslı şəkildə yerinə yetiriləcəyinə əsaslı təminat verib-verməməsini tapmaqdır. Təşkilatın məqsəd və vəzifələrinin səmərəli və əsaslı şəkildə həyata keçiriləcəyinə əsaslı təminat verən inzibati rəhbərlik tərəfindən planlaşdırılan və təşkil edilən daxili nəzarətin mövcudluğu hesab olunur.

Daxili audit təşkilatlarda risk idarəetmə mexanizmi rolunu oynayır. Daxili audit təşkilatın risk profilini izləmədə kritik rol oynayır. Bundan əlavə, daha yaxşı risk idarəetmə prosedurları təmin etmək üçün sahələri təsnif etməlidir. Daxili audit, şirkətlərin risklərin müəyyənləşdirilməsində və qiymətləndirilməsində öhdəlik götürə bilər və peşəni risk menecmentinin ön xəttinə qoyur. Bundan əlavə, bir şirkət daxilində risk idarəçiliyi üçün güclü bir təşkilati öhdəlik qurmaq üçün riskə əsaslanan bir mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinin vacib olduğu da izah edilmişdir.

Daxili audit təşkilatlardakı daxili nəzarət mexanizmində də mühüm rol oynayır. Bir təşkilatın rəhbərləri və rəhbərliyi, əməliyyat, maliyyə hesabatı və qaydalara uyğunluq ilə əlaqədar qurumun hədəflərinə çatması barədə təminat verən daxili nəzarət prosesini qəbul edirlər.

Bölmə ilə menecer arasındakı məlumatın asimmetrik olması, menecerlərin əməliyyatları möhkəm idarə etmək qabiliyyətinin zəifləməsi ilə nəticələnir.

Daxili audit mexanizmi nəzərdən keçirmək və izləmək üçün güclü daxili nəzarət sistemini əhatə edir. Rəhbərlik daxili nəzarətə uyğun olaraq məsuliyyətlərini daxili audit funksiyasına həvalə edə bilər. Ümumiyyətlə, müəssisələrdə nəzarət, rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilmiş plan, hədəf və performans standartlarına uyğunluğu təmin etmək üçün istifadə olunan sistematik metodlardır (Linnas, R. 2012: p.308).

Nəzarət əslində idarəetmə funksiyasıdır. Başqa sözlə, rəhbərliyin müəyyənləşdirdiyi məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün qəbul edilən və tətbiq olunan prosedur və metodlardır. Daxili nəzarətlə bağlı ilk ətraflı araşdırma 1949-cu ildə Audit Prosedurları Komitəsi tərəfindən aparılmışdır. Hesabatda, müəssisələrin aktivlərini qorumaq, mühasibat sisteminin etibarlılığını təmin etmək, effektiv və səmərəli fəaliyyətləri artırmaq və idarəetmə prosedurlarında tətbiqetmələrin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün zəruri olan vasitələr və tədbirlər öz əksini tapmışdır. Daxili nəzarətin effektiv və səmərəli olması üçün müəssisələrin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün yaxşı bir mühasibat sistemi, daha da əhəmiyyətli yazılı prosedurlar və metodlar, uyğun hazırlanmış büdcələr və daxili audit tələb olunur.

Daxili nəzarət, sahibkarları və ya menecerləri işin müsbət və mənfi gedişi barədə məlumatlandırır. Son illərdə yaşanan iqtisadi böhran və böhranlardan sonra çətin vəziyyətdə olan şirkətlər sayəsində daxili nəzarətə verilən əhəmiyyət daha da artdı. Daxili nəzarət “maliyyə məlumatlarını lazımi zamanda istifadəyə hazır vəziyyətdə saxlayaraq büdcəyə və tətbiq olunan qaydalara riayət olunmasına, aktivlərin qorunmasına, mühasibat qeydlərinin etibarlılığını və səmimiyyətini təmin etməyə və idarəetmə qərarlarını asanlaşdırmağa imkan verən bir sıra prosedur və vasitələr dəsti”

olaraq təyin edilir. Daxili auditorlar, idarə heyəti üzvləri, müstəqil xarici auditorlar şirkətdəki daxili nəzarətdən məsuldurlar. Daxili nəzarət davamlı bir prosesdir. Bu prosesdə, daxili aditor maliyyə hesabatları nəticəsində maliyyə təhlili aparır. Maliyyə analizinin mahiyyəti və məqsədi aşağıdakı kimi izah olunur.

Maliyyə analizinin məqsədi. Maliyyə təhlili, bir və ya daha çox dövrün maliyyə hesabatlarına daxil olan elementlərin müxtəlif analiz üsullarından istifadə etməklə qiymətləndirilməsi və müəssisənin vəziyyəti nəzərə alınmaqla qiymətləndirmə prosesi ilə əlaqədar işin məqsədlərinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsidir.

Maliyyə hesabatları təhlilinin məqsədlərini aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

- Bir müəssisənin hesabat dövrü üçün maliyyə hesabatlarının təhlili, beləliklə müəssisənin nəticələrini aktivlər və ya kapital baxımından qiymətləndirmək;
- Əvvəlki hesabat dövrünün maliyyə hesabatlarını təhlil edərək bir müəssisənin inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək;
- Bir müəssisənin maliyyə hesabatlarının eyni fəaliyyət sahəsindəki (sektoral) müəssisələrin maliyyə nəticələri ilə müqayisə edilməsini təmin etmək və beləliklə müəssisənin statusunu sahə baxımından müəyyənləşdirmək;
- Kredit istəyən müəssisələrin kredit verilməsi və ödəmə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- Yeni və ya genişləndirmə investisiyaları barədə qərar qəbul etməyə kömək etmək.

Müəssisələr üçün maliyyə təhlili, əməliyyatların səmərəliliyini və müvəffəqiyyətini dövrlərə görə ölçmək, müəssisənin hədəflərinə çatmağı müəyyənləşdirmək, müəssisənin maliyyə quruluşunun meylini müəyyənləşdirmək, gələcək planları hazırlamaq, müəssisənin fəaliyyətini yoxlamaq və qiymətləndirmək, müəssisənin ödəmə qabiliyyətini ölçmək, müəssisənin birləşməsi, satınalma və ləğvetmə kimi strateji qərarların qəbul edilməsində məlumatların verilməsi üçün vacib bir prosesdir.

Maliyyə hesabatlarının müqayisə olunma səviyyəsinin azaldılmasının əsas təsiri ölkələr arasında fərqli maliyyə hesabatlarının hazırlanması öhdəlikləridir. Bu vəziyyət eyni zamanda maliyyə hesabatlarında şəffaflıq problemini də meydana gətirir. Buna görə, beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanan maliyyə hesabatları müvafiq istifadəçilər üçün yenidən tənzimləmə ehtiyacını aradan qaldırır və nəticədə bu hesabatların maliyyə təhlili prosesi daha effektiv olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eyni əməliyyatı fərqli qaydada qeyd etmək və fərqli maliyyə hesabatları ilə nəticələnmək maliyyə hesabatı istifadəçilərinin səhv qərarlar verməsinə səbəb ola bilər. Hesabatların beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması, maliyyə hesabatlarında və işin təhlilində düzgün qərar qəbulunda effektivliyin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Digər tərəfdən, maliyyə hesabatları fərqli istifadəçi qrupları üçün təhlil edilir. Buna görə maliyyə məlumatları istifadəçilərinin hər birinin təhlil üçün fərqli məqsədləri var.

Maliyyə məlumatlarını ən çox istifadə edən element işin idarə edilməsidir. Biznes həm investorlar, həm də kreditorlar baxımından idarəetmə məlumatları analiz etməlidir. Rəhbərlik öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün, həmçinin şirkətin gələcək qazanc gözləntilərini bilmək üçün işin mövcud vəziyyəti ilə sıx əlaqəli olmalıdır. İctimaiyyətə açıq olmaq, işin maliyyə təhlili üçün vacib bir fikirdir. İnvestorlar, müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxından araşdırır və gələcəkdə mənfəət əldə etmək potensialının olub olmadığını təhlil edirlər. İnvestorlar həmçinin müəssisənin keçmiş tendensiyalarına baxaraq və mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq gələcək gözləntilərlə bağlı hesablamalar aparırlar.

Maliyyə idarəçiliyi və investisiya idarəçiliyi xaricində başqa bir istifadəçi kreditorlardır. Kreditorlar qısa və uzunmüddətli hədəflər baxımından da fərqlənirlər. Qısamüddətli borc verənlər əvvəlcə müəssisənin maliyyə hesabatındakı mövcud mənbələrə baxaraq kreditin genişləndirilib-genişləndirilməyəcəyini düşünməlidirlər. Digər tərəfdən, uzunmüddətli kreditlər açanlar əvvəlcə verəcəkləri krediti şirkətin gələcək qazanc gözləmələrinə baxaraq geri qaytarıla biləcəyinə qərar verirlər.

Bu açıqlamalar istiqamətində, maliyyə hesabatı istifadəçilərinin fərqli məqsədlərini nəzərə alaraq, MHBS tətbiqetmələri şirkətlərin maliyyə hesabatlarına və bu hesabatların maliyyə təhlilinin nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Maliyyə təhlili baxımından maliyyə hesabatlarındakı məlumatların bütün maliyyə hesabatı istifadəçiləri üçün başa düşülən və müqayisə edilə bilməsi vacibdir. MHBS-ə keçidlə şirkətlərin maliyyə hesabatları dəyişir. Bu dəyişiklik maliyyə analizinə də təsir göstərir.

Kiçik müəssisələrə investisiya yatırmaq istəyən fərdi investorlar və ya şirkətlər hədəf şirkətlərin maliyyə məlumatlarını qiymətləndirərkən maliyyə təhlil üsullarından istifadə edirlər. Keçmiş və cari maliyyə hesabatlarının - balans hesabatlarının, gəlir hesabatlarının və pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatlarının – vasitəsi ilə potensial investorlar investisiya dəyəri və gələcək fəaliyyətin gözləntiləri barədə fikir formalaşdırma bilirlər. Maliyyə təhlili, kiçik şirkət sahiblərinə, borc alma kimi bəzi qərarların öz şirkətləri üzərindəki təsirlərini ölçdükləri üçün də kömək edə bilər. Bir firma kiçik bir müəssisəyə investisiya qoymaqda maraqlıdırsa, maliyyə analitikləri şirkətin keçmiş və cari maliyyə hesabatlarını araşdıracaqlar. Məqsəd, mümkün zəif tərəfləri və şirkət sahibləri ilə müzakirə edilməli olan hər hansı bir problemi tapmaqdır. Analitiklər ildən-ilə dəyişən maliyyə hesabatlarında qeyri-adi hərəkətləri, gəlir və mənfəət modellərini axtaracaqlar. Hesabatda müşahidə edilən davamlı böyümə normal olaraq müsbət tendensiyaya işarədir. Əks halda, kəskin eniş-yoxuş fikir ayrılığına işarə ola bilər. Nağd pul hərəkəti hesabatları, işin normal olaraq nağd pulu necə əldə etdiyini və istifadə etdiyini göstərməlidir. Kiçik bir müəssisənin idarəetmə qrupu, müəssisənin illik icmalının bir hissəsi kimi oxşar bir analiz apara bilər. Şirkətin nəzərdən keçirilməsində maliyyə məsləhətçisi və ya mühasib iştirak edə bilər.

Nisbət təhlili. Nisbi analiz, şirkət daxilindəki dəyərləri ildən-ilə və digər şirkətlərlə və sənaye ilə müqayisə edir. Cari əmsal (likvid aktivlər cari borclara bölünmüş) kimi likvidlik əmsalları şirkətin qısa müddətli öhdəliklərini, vaxtında ödəmə qabiliyyətini göstərir. Borc nisbəti (cəmi aktivlər cəmi öhdəliklərə bölünərək) şirkətin aktivlərinin nə qədər borcla təmin edildiyini göstərir. Daha aşağı faiz borcdan daha

az asılılığı göstərir. Faiz nə qədər yüksəkdirsə, şirkət o qədər çox risk götürmüşdür. Müəssisə sahibləri və kiçik sahibkarlıq idarəetmə qrupları, şirkətlərini öz sahələrində başqalarına qarşı ölçmək üçün mütəmadi planlaşdırmalarında nisbət analizini istifadə edə bilirlər. Əgər nisbət analizi bir şirkətin sənayesindəki digər müəssisələrə nisbətən daha çox borcunun olduğunu göstərsə, sahibindən bəzi kreditləri ödəməsi və ya azaltması istənilə bilər.

Gələcək performans. Maliyyə təhlili kiçik müəssisələrin planlaşdırmalarında kömək edə bilər. Bir şirkətin balans hesabatının, mənfəət və zərər hesabatlarının qiymətləndirilməsi - tendensiyaları şərh etmək və güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək - rəhbərliyin gəlir və mənfəətin üç ildən beş ilədək proqnozlaşdırmasına imkan verəcək qədər məlumat verə bilər. Ümumi iqtisadiyyatda və şirkətin sənayesindəki meyllər barədə məlumatları ilə, şirkətin gələcəkdəki vəziyyətinin nə dərəcədə yaxşı olacağı barədə ağlabatan bir qiymətləndirmə qura bilirlər. Bu cür analizlər avadanlıq alışı və digər təşəbbüsləri planlaşdırması lazım olan müəssisələr üçün faydalı ola bilər.

Faydaları. Davamlı olaraq mütəxəssis maliyyə təhlillərindən istifadə edərək, firmalar sağlam əsaslandırılmaya əsaslanan investisiya qərarları və ya tövsiyələr verə bilirlər. Şirkətlər, şirkətin güclü və zəif tərəflərini izləyən və rəhbərliyə müvafiq olaraq məsləhət verən öz maliyyə analitiklərini işə götürə bilər. Alternativ olaraq, bəzi şirkətlər vaxtaşırı maliyyə təhlillərini apara biləcək maliyyə məsləhətçilərinin xidmətlərindən istifadə etməyə qərar verə bilirlər.

Müəssislərdə daxili audit zamanı müəssisələrin cari ilin və əvvəlki ilin göstəriciləri, yəni, maliyyə hesabatları əldə edilməklə təhlillər aparılır. Maliyyə təhlilinin informasiya bazası, müəssisədaxili məlumat bazasıdır.

1.3. Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin təhlilində istifadə olunan metodlar

Müəssisələrlə əlaqəli müxtəlif göstəricilər, ölçmələr, müqayisələr aidiyyatı olanlara müəssisənin maliyyə vəziyyətini, gəlirliliyini və səmərəliliyini qiymətləndirməyə kömək edir. Maliyyə təhlilində istifadə olunan əsas üsullar bunlardır:

- Üfüqi və ya müqayisəli analiz;
- Şaquli analiz;
- Trend və ya meyillik analizi;
- Əmsallar, nisbət və ya rasio analiz.

Müqayisəli təhlil.

Müqayisəli analiz müxtəlif tarixlərdə hazırlanmış maliyyə hesabatlarındakı göstəriciləri bir-biri ilə müqayisə edərək qiymətləndirən bir analiz üsuludur. Müqayisəli analizin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan müəssisənin inkişaf istiqaməti barədə fikir formalaşdırmağa və gələcək inkişafına dair proqnozlar verməyə kömək edir. Vəziyyətlərdə ciddi bir dəyişiklik olmadığı təqdirdə, müəssisənin keçmiş trendə uyğun bir inkişaf göstərəcəyi proqnozlaşdırılır.

Müqayisəli maliyyə hesabatlarının hazırlanması. Müqayisəli maliyyə hesabatları cari dövrün balans hesabatı və gəlir hesabatı əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmaqla hazırlanır. Müqayisəli maliyyə hesabatlarının təhlili üçün maliyyə hesabatlarında göstərilən dövr üçün sütunlar mövcuddur. Bundan əlavə, sütunlar artım və azalma ilə açılır. Artım və azalma faiz metoduna görə hesablanır.

Müqayisəli maliyyə hesabatlarının təfsiri. Ardıcıl iki dövrün balans və gəlir hesabatları bir-biri ilə müqayisə edilir və birinci dövrə görə hesablanır və qruplar arasındakı artım və ya azalma çıxılmaqla məbləğ olaraq təyin olunur.

Dəyişiklik səbəblərini müəyyənləşdirmək. Müqayisəli balanslarda əvvəlcə aktivlər və sonra mənbələr araşdırılır. Aktivlər və ehtiyatdakı qruplar və bu qrupları təşkil edən göstəricilər müzakirə olunur. Bu qrupları təşkil edən göstəricilərin və qrupların cəmi dəyişikliklərinin səbəbləri araşdırılır. Müqayisəli balanslardakı bir göstəricinin dəyişməsi mənfəət və zərər hesabatı göstəricilərindən də asılı ola bilər. Bu səbəbdən mənfəət və zərər hesabatındakı dəyişikliklər də araşdırılmalıdır.

Dəyişikliklərin səbəbləri müəyyən edilmiş dəyişiklikləri müqayisə etməklə izah olunmağa çalışılır.

Şaquli (faiz) metodu ilə analiz. Ortaq məxrəcə gətirilən cədvəllər və Şaquli təhlil metodu kimi də adlandırılan bu analiz texnikasında, hər bir maddənin maliyyə hesabatlarındakı payı faizlə ifadə edilir. Bu analiz növünün digərləri üzərində əsas üstünlüyü, digər təhlil üsulları maliyyə hesabatlarındakı göstəricilərin cəmdəki nisbi əhəmiyyətini göstərməzəkən, bu metodun hər göstəricinin cəm içindəki faiz və payını açıq şəkildə ortaya qoymasından ibarətdir.

Şaquli metod ilə aparılan təhlildə müvafiq maliyyə hesabatlarındakı hesab göstəricilərinin nisbi əhəmiyyəti aşkar edilərək əməliyyatlar say kütləsinə görə, işin digər dövrləri və sektorun digər şirkətləri ilə asanlıqla müqayisə edilməsinə imkan verir (Applegate D. 2012: p.500).

Ümumiyyətlə faiz metodundan istifadə edildikdə, balansdakı aktiv və öhdəliklərin cəmi 100 götürülür, digər maddələrin aktivlər / öhdəliklərdəki payı və digər maddələrin xalis satışa nisbəti mənfəət və zərər hesabatındakı digər maddələrin xalis satışlara nisbətini hesablamaqla hesablanır və bütövlükdə hər bir maddənin ölçüsü daha asan başadüşülən müqayisələrin aparılmasına imkan verir. Mənfəət və zərər hesabatı təhlil edilərkən xalis satış məbləği 100 üzərindən edilir və hər bir maddənin xalis satışa nisbəti gəlir və gəlirlilik baxımından təhlil edilir. Şaquli təhlilə tez-tez faiz idarəetmə təhlili də deyilir.

Balans hesabatlarında şaquli faizlərin təyini. Şaquli faizlər, maliyyə hesabatı göstəricilərinin ümumi və ya ümumi cəmindəki faiz nisbətləri tapılaraq təyin edilir.

Gəlir cədvəlində əks olunan Şaquli təhlil metodu. Mənfəət və zərər hesabatında şaquli faizlər təyin edilərkən, hər bir maddənin məbləği xalis satış məbləğinə nisbət verilərək hesablanır. Mənfəət və zərər hesabatında şaquli faizlər olduqda xalis satış məbləği 100 kimi qəbul edilir. Gəlir göstəricisi 100 rəqəminə yaxın olmalıdır. Hər hansı bir mənfəət göstəricisi, ondan sonra gələn xərcləri və zərərləri ödədikdən sonrakı dövr üçün mənfəətə qatqı təmin etməlidir. Dövr üçün mənfəətə verilmiş töhfənin ölçüsü,

həmin mənfəət maddəsinin dövr mənfəətindəki yerini və əhəmiyyətini göstərir. Dövr üçün mənfəətin daha çox əsas fəaliyyət sahəsindəki mənfəətdən ibarət olması arzu edilir. Bu vəziyyətdə şirkətin mənfəətini sahiblərinə və ya ortaqlarına paylaşması mümkün olur və müəssisədə kifayət qədər avtomatik maliyyələşmədən bəhs edilə bilər. Dövr mənfəət faizləri digər müəssisələrlə və ya müəssisənin yerləşdiyi sektorun ortalamaları ilə müqayisə edilərək yeni qiymətləndirmələr aparıla bilər.

Trend və ya meyillilik analizi. Trend analizi maliyyə hesabatlarındakı hesabların və hesab qruplarının zamanla meyllərini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq olunur. Bu metodun tətbiqində aşağıdakı üsullardan istifadə olunur.

- Əvvəlki il metodu (birinci metod): Bu metodda əvvəlki il rəqəmləri 100 olaraq qəbul edilir və növbəti dövr dəyişikliyi hesablanır.
- Cari il metodu (2-ci metod): Bu metodda cari il rəqəmləri yüz olaraq qəbul edilir və əvvəlki dövrlərdəki dəyişikliklər hesablanır.

Analizdən gözlənilən fayda əldə etmək üçün ilkin şərtlərdən biri də uzun müddətli qiymətləndirmədir. Bundan əlavə, qiymət səviyyəsində sürətli artım dövrlərində təhlilin daha etibarlı nəticələr verməsi üçün ya maliyyə hesabatı maddələri inflyasiyadan təmizlənməli, ya da qiymətləndirmədə inflyasiyanın təsiri nəzərə alınmalı və ya təhlil nisbətən sabit bir valyutaya görə aparılmalıdır. Yuxarıda göstərilən amillərdən əlavə, araşdırılan dövrlər ərzində mühasibat siyasətində və müəssisənin tətbiqində dəyişikliklər olubsa (məsələn, inventar qiymətləndirmə metodu, debitor və kreditor borclarının yenidən uçotu olub-olmaması), bu dəyişikliklərin qiymətləndirmə nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcəyi nəzərə alınmalıdır (Kalenderoğlu M. 2012: s.180).

Trend faizlərinin təhlili ilə “işin uzunmüddətli uğuru, müvafiq investisiya qərarları verib-vermədiyi, müvafiq maliyyə mənbələrindən istifadə edib-etmədiyi və aktivlərindən səmərəli və effektiv istifadə edib-etmədiyi kimi məsələlər üzrə qiymətləndirmələr aparıla bilər. Trend təhlili ardıcıl uzunmüddətli illik balans və gəlir hesabatınının araşdırılmasında maliyyə hesabatı maddələrinə tətbiq olunur.

Cədvəllərin Trend (meyillilik) faizlərinə görə hazırlanması. Bir trend təhlili aparmaq üçün illərlə balans və mənfəət və zərər haqqında maddələrin trend faizləri hesablanır. Bunun üçün müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələri baxımından ən normal il cari il esab olunur. Cari il göstəriciləri 100 üzərindən qəbul edilir və hər bir göstəricinin digər illərdəki məbləğləri baza ilindəki eyni maddənin miqdarı ilə mütənasibdir.

Trend faizlərinə görə hazırlanmış cədvəllərin şərh. Göstəricilərin meyllərini müqayisə etmək, hər bir göstəricinin meyllini təyin edərək fərqləri aşkarlamaq prinsipinə əsaslanır. Trend faizlərində 100-dən aşağı rəqəmlər azalmanı, 100-dən yuxarı rəqəmlər artımı göstərir. Trend analizində, müəyyən bir müddət ərzində bir-biri ilə əlaqəli maddələrin meyllərini bir araya gətirmək vacibdir. Əlaqəli göstəricilərin meyllərinin şərhində, göstəricilərin meylləri müqayisə olunur, meyllərinin qarşılıqlı təsiri araşdırılır və qarşılıqlı təsir nəticələri müəyyənləşdirilir.

Göstəricilərin meylləri ilə müqayisədə, faizlərin nəzərə alındığı illər ərzində artım və ya azalma istiqamətində ən ağırlıqlı olanı müəyyən edilir. Faizlər eyni kursu göstərirsə, bu maddənin tendensiyası yoxdur. Maddələr eyni istiqamətdə və ya fərqli bir istiqamətdə meyilli ola bilər və ya sürətlə fərqlənə bilər.

Göstəricilərin meyllərinin qarşılıqlı təsirini araşdırarkən, müzakirə olunan göstəricilər arasındakı əlaqələr araşdırılır. İstehsal müəssisələrində səhmlər və satışlar, səhmlər və ticarət borcları, ticarət debitor borcları və pul vəsaitləri ilə banklar, maddi əsas vəsaitlər və ehtiyatlar (və ya istehsal) arasındakı münasibətlər ən çox istifadə olunan münasibətlərdir.

Əmsallar. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumat, nisbi təhlil ilə maliyyə hesabatlarındakı məbləğlərin nisbi əlaqələrini araşdıraraq əldə edilir. Maliyyə hesabatlarından bir çox nisbət hesablamaq mümkündür. Bununla birlikdə, nisbətin hesablanması məqsəd şərh edilə bilən məlumatlar istehsal etməkdir. Maliyyə hesabatlarındakı iki maddə arasındakı əlaqənin sadə riyazi ifadəsinə nisbət deyilir.

Təhlil olunan müəssisənin nisbətlərini şərh edərkən aşağıdakı tədbirlər istifadə edilə bilər:

- Təcrübə ilə tapılmış və kifayət hesab edilən nisbətlərlə mənalı hesab edilən ümumi tədbirlər ilə müqayisə. Məsələn, ümumiyyətlə, işin qısamüddətli ödəmə qabiliyyəti baxımından cari nisbət 200% kafi hesab olunur.

- İş əvvəlki illərin nisbətləri ilə müqayisə etmək. Məsələn, maliyyələşdirmədə kapital payı qiymətləndirilərkən, son üç dövr ərzində kapital payının yüksəlmə və ya geriləmə tendensiyasında olması, şirkətin növbəti dövrdə öz kapitalının maliyyələşdirmə payına dair əhəmiyyətli məsləhətləri özündə ehtiva edir və dəyərləndiriləcək qiymətləndirmədə nəzərə alınmalıdır.

Başqa sözlə, qiymətləndirmə apararkən ümumilikdə qəbul edilmiş nisbətlərdən istifadə etmək, şərh etməyi asanlaşdırır və maliyyə hesabatlarında izah olunan məlumatları asanlıqla şərh edir.

Məsələn, bir şirkətin qazancını bilmək o qədər də mənalı olmaya bilər. Bu şirkətin kapital miqdarı məlum olduqda və kapital gəlirliliyi hesablandıqda, bu nisbət sayəsində şirkətin gəlirliliyi haqqında daha izahlı şərhlər edilə bilər və eyni sektordakı digər şirkətlərlə müqayisə etmək imkanı təmin edilir.

Məsələn, mövzu kredit analitikləri baxımından qiymətləndirildikdə, kredit analitikləri, borc istəyən firmanın dərəcələrini qiymətləndirərkən mümkün qədər bütün metodlardan istifadə etməlidirlər. Başqa sözlə, müvafiq firmanın dərəcələrini təcrübə nəticəsində tapılan dərəcələrlə müqayisə edərək bir nəticə əldə etməlidir.

Digər təhlil metodlarından fərqli olaraq nisbət analizi bütün maliyyə hesabatlarında tətbiq edilir, maliyyə hesabatlarındakı göstəricilər arasındakı əlaqələri aşkar etməyə imkan verir və maliyyə hesabatlarının daha asan və daha yaxşı başa düşülməsinə imkan verir. Əmsal analizinin ən vacib xüsusiyyəti, araşdırılacaq bir mövzuda belə tətbiq oluna bilməsidir. Qiymətlər müxtəlif meyarlara görə müxtəlif yollarla bölünür. Hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş ümumi bir təsnifat forması olmasa da, bu araşdırmada nisbətlər aşağıdakı şəkildə ayrılır:

- Likvidlik əmsalları;
- Maliyyə strukturu nisbətləri;
- Aktivdən istifadə dərəcələri;
- Mənfəət əmsalları;
- Birja Performans əmsalları.

Aktivlər və mənbələr arasındakı xarici valyuta və valyuta məzənnələrinin balans hesabatının cəmi 100 faizi keçdiyi müəssisələrdə, milli (yerli) valyuta - xarici valyuta quruluşu və balansın məzənnə riski ilə əlaqəli xarici valyuta mövqeyi nisbətləri ayrıca bir qrup olaraq istifadə edilə bilər. Likvidlik nisbətləri şirkətin qısamüddətli borcları arasındakı əlaqəni göstərir. Bir növ likvidlik nisbətləri işin ödəmə qabiliyyətini izah edir. Likvidlik nisbətləri dövriyyə kapitalının yetərli olub-olmadığını müəyyən etmək üçün də istifadə olunur. Əslində likvidlik nisbətləri iki ayrı qrupda qısamüddətli likvidlik nisbətləri və uzunmüddətli likvidlik nisbətləri kimi göstərilir.

Vaxtı olan borcların ödəmə qabiliyyətini ifadə edən texniki likvidliyin ölçülməsində istifadə olunan qısamüddətli likvidlik nisbətləri və cəmi borcların ödəmə qabiliyyətini ölçmək üçün istifadə olunan nisbətlərə və həqiqi likvidliyi ölçən nisbətlərə uzunmüddətli likvidlik əmsalları deyilir. Bununla birlikdə, həm ədəbiyyatda, həm də praktikada bütün likvidlik nisbətləri qısamüddətli borc ödəmə qabiliyyətini təyin etmək üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə aşağıda izah edildiyi kimi cari aktivlər və qısamüddətli borclar arasında müxtəlif münasibətlər qurulur.

II FƏSİL. XİDMƏT SEKTORUNDAKI MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN YOXLANILMASI

2.1. Xidmət sektorundakı müəssisənin mənfəət və rentabelliyyənin təhlili

Firmalar qazanc əldə etmək üçün qurulur. Buna görə şirkətlər üçün mənfəət çox vacib bir anlayışdır. Xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr qeydi-maddi məhsullar və ya xidmətlər təklif edərək mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Mənfəət, müəyyən bir dövrün sonunda bir müəssisənin gəliri ilə xərcləri arasındakı müsbət fərqdır. Bir sözlə, bu, müəssisənin maya dəyəri ilə satış qiyməti arasındakı fərqdır. Əslində şirkətlərin əsas məqsədi qısa müddətdə həddindən artıq mənfəət əldə etmək, bu mənfəəti uzun müddətə davamlı etməkdir. Bir sərmayə qərarı verərkən bir firma bu sərmayənin ona mənfəət gətirəcəyini və mənfəətinin uzun müddətə davamlı olub olmadığını araşdırır və buna görə qərar verir. Qazanmayacağını və ya rəqiblərindən daha az qazanc əldə edəcəyini bilən firma təbii olaraq investisiya qoymayacaq. Çünki bu investisiya həmin şirkət üçün ölü bir sərmayə olacaqdır.

Qazanmağı bacarmaq firmanın ən vacib hədəflərindən biridir. Əslində şirkətlərin qurma hədəfləri mənfəət əldə etmək və bu gəliri uzun müddətə davamlı etməkdir. Mənfəət; Ən sadə şəkildə mənfəət = qiymət-maliyyə şəklində ifadə edə bilərik. Şirkətlər üçün əsas şey, sərmayə qoyarkən bu investisiyanın onlara qazanc gətirəcəyini və ya verməməsini bilməkdir (Baur D.G., Schulze N.N. 2010).

Mənfəət əldə etmək istəyən firmalar öz xərclərini minimumda saxlamağa və qiymətləri maksimuma çatdırmağa çalışırlar. Bir şirkətin istehsal dəyəri xammal xərcləri, əmək xərcləri, maşın amortizasiyası və ümumi xərclər kimi müxtəlif maddələrdən ibarətdir. Və bu maddələrin hər biri həqiqətən firmanın mənfəətinə fərqli təsir göstərir. Firmalar hansı maddənin daha zəif olduğunu bilsələr, güclərini qoruyub zəif olduqları xərc maddələrini yaxşılaşdıraraq maliyyə baxımından üstünlüklü ola bilərlər. Beləliklə, mənfəətlərini daha yüksək səviyyələrə qədər artırmağa bilərlər. Xidmət

sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə isə xərclərin ümumi maya dəyəri və təklif olunan xidmətlərə tələbin səviyyəsi analiz edilir, bunun əsasında müəssisə qərar verir ki, bu xidmətləri göstərməyə davam etsinlər, dayandırsınlar yoxsa xərcləri azaltmaq üçün yeni istiqamətlər müəyyənləşdirsinlər. Burada rəqib şirkətlərin də qiymətləri və təklif etdiyi xidmətlər araşdırılır.

Mənfəət əldə etməyə çalışan firmalar xərclərini minimuma endirmək, satış qiymətlərini isə maksimuma çatdırmaq və buna çatmağın yollarını axtarmaq istəyirlər. Mənfəət, müəssisələrin müəyyən bir dövrün sonunda qazandıqları qazancın cəmidir. Başqa sözlə, müəyyən bir dövrdə əldə edilmiş gəlirlə şirkətin müəyyən bir dövrdə apardığı fəaliyyət və xərclər ilə nəticələr arasında müsbət bir fərq var və ümumiyyətlə ümumi gəlirin ümumi xərclərdən fərqi olaraq qəbul edilir. Mənfəət iş üçün çox vacib bir anlayışdır. Müəssisələrin uğurlarını ölçmək üçün bir vasitədir, audit üçün bir vasitədir, məhsuldar işçiləri həvəsləndirmək üçün bir vasitədir və hər şeydən əvvəl onların mövcudluğunu qorumaq üçün bir vasitədir. Müəssisələrin əksəriyyətinin əsas məqsədi qazanc əldə etməkdir. Kiçik bir fərdi sahibkarlıqda belə, məqsəd gəlirli bir şəkildə idarə olunmaq və sahibinin sərvətini artırmaqdır. İri kapital şirkətlərinin səhmdarları da şirkətlərə sərmayə qoyarkən şirkətlərdən mənfəət və sərmayələrinin dəyərinin artacağını gözləyirlər. Xidmət sektorunun gündən –günə daha da inkişaf etməsini və bu sahəyə olan tələbatı nəzərə aldıqda, bu sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrə investisiya edənlərin də məqsədi eynidir.

Mənfəət anlayışı, müəssisənin fəaliyyətini davam etdirməsinə imkan verən ən vacib mənbəyidir. Təbii ki, müəssisələr aktivlərini qorumaq və sahiblərini qazanmaq üçün hər dövrün sonunda mənfəət əldə etməyi hədəfləyirlər. Bunun üçün müəssisələr xərclərini minimuma endirmək istəsələr də satış qiymətlərini maksimuma çatdırmaq və buna çatmağın yollarını axtarmaq istəyirlər. Bu məqsədlə ən uyğun investisiya sahələrinə və istehsal subyektlərinə müraciət edirlər (Applegate D. 2012).

Mənfəət mütləq bir ölçü olsa da, gəlirlilik nisbi bir anlayışdır. Mənfəət, ən geniş yayılmış tərifində, bir müəssisədə müəyyən bir dövrdə əldə edilən mənfəətin həmin

müəssisədə istifadə olunan kapitalla nisbətidir. Mənfəət, bir işin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən nəticələrin ölçüsüdür. Başqa bir tərifə görə gəlirlilik; Bu, səhmdarların şirkətin qoyduğu kapitalla uyğun olaraq əldə etmək istədiklərini göstərir (Günel M. 2012: s.200).

Müasir iş yanaşmasında bu gəlirin ümumilikdə sektor ortalamasının üzərində olması vacibdir. Lakin bəzi gəlirli dövrlərdə bu geri dönüş azala bilər. Yüksək gəlirliliyin olması arzu edilir. Bunun üçün ya müəssisə tamamilə mənfəəti artırmaq üçün effektiv və səmərəli işləməlidir, ya da mənfəətin eyni qalması şərti ilə daha kiçik kapitaldan istifadə edilməlidir. Bunları daha aydın yazmaq; Gəlirlilik aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər:

$P \setminus u003d BP / CA * \% 100$

P, müəssisənin əsas gəlirliliyidir;

BP balans mənfəətinin göstəricisidir. Gəlir və xərclər arasındakı fərqə bərabərdir (təşkilati və inzibati xərclər daxil olmaqla), lakin vergilər çıxılmadan əvvəl;

CA - dövriyyədə və dövriyyədə olmayan bütün aktivlərin, sahələrin və mənbələrin ümumi dəyəri balansdan və əlavələrindən götürülmüşdür.

Satış gəlirlərindən məsrəf çıxılaraq əldə edildiyi üçün mənfəətin daha yüksək olması üçün ya satış gəliri, başqa sözlə, satılan miqdar, göstərilən xidmət və satış qiyməti (hər ikisi birlikdə və ya bir-bir) və ya eyni miqdarda məhsul alınmaq üçün müxtəlif tədbirlərlə daha az xərclə istehsal olunmalıdır. Digər tərəfdən köçürmə sürətini artıraraq məxrəcdəki kapital miqdarının azaldılması; mənfəət / kapital nisbəti mənasını verən mənfəət yüksək gəlirlilik üçün lazımdır. Yaxşı işləyən maliyyə bazarlarında; Şirkətin qənaətbəxş qazanc əldə edə bilməsi, şirkətin idarəetməsinin effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün qoyulmuş kapital üçün əsas göstəricidir (Kalenderoğlu M. 2012: s.187).

Maliyyə investorları öz kapitallarını rentabelliğin az olduğu yerlərə bağlamadıqları kimi, sahibkarlar da investisiya qoymaqdan çəkinirlər. Digər tərəfdən, kredit təşkilatları az gəlirlilik göstərən şirkətlərə borc vermək istəmirlər. Bu

səbəblərdən gəlirlilik bir çox cəhətdən müəssisələr üçün çox vacib bir göstəricidir və onun düzgün təyin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Gəlirlilik ölçüsü. Müəssisələrin fəaliyyətləri nəticəsində qazandıqları qazancın kifayət qədər olub olmadığını yalnız maliyyə hesabatlarındakı məlumatlarla müəyyənləşdirmək çətindir. Sözügedən cədvəllər işin müəyyən bir əməliyyat dövründə nə qədər qazanc əldə etdiyini göstərir. Mənfəətlilik nisbətləri, iş fəaliyyətinin mənfəətli olub olmadığını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Mənfəət əmsalları, şirkətin bir dövrdə mənfəət və ya kapital ilə müqayisədə nə dərəcədə mənfəət əldə etdiyinin göstəriciləridir.

Mənfəət əmsalları, işin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan uğurları ölçmək və kifayət qədər gəlirlilik əldə edib-etmədiyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Mənfəət nisbətlərini xüsusilə iş ortaqları və ya iş ortağı olmağı düşünən investorlar izləyir. Mənfəət dərəcələri qiymətləndirilərkən, eyni sektordakı digər müəssisələrin mənfəət nisbətləri, əməliyyat büdcələrində hədəflənən gəlirlilik nisbətləri və iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti də qiymətləndirilərkən nəzərə alınmalıdır. İşin gəlirliliyini qiymətləndirilərkən, varsa, inflyasiya effektini də nəzərə almaq lazımdır.

Şirkətin gəlirlilik analizində istifadə olunan dərəcələr; mənfəət və kapital arasındakı əlaqələri göstərən nisbətlər, mənfəət və satış arasındakı əlaqələri göstərən nisbətlər, işin tərəfdaşlarına kifayət qədər gəlir təmin edib etmədiyini təyin etmək üçün istifadə olunan nisbətlər və müəssisənin maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün kifayət qədər gəlir əldə edib etmədiyini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan nisbətlər 4 qrupda birləşdirilir.

Mənfəət və kapital arasındakı əlaqəni göstərən əmsallar. Xalis mənfəətin kapitalla nisbəti. İşin faktiki gəlirliliyi; xalis mənfəət / kapital nisbəti ilə ifadə olunan kapital gəlirliliyini göstərir. Xalis mənfəət / kapital nisbəti kapitalda əldə edilən gəlirliliyi göstərir və müəssisələrin mənfəət analizində istifadə edilə bilən ən etibarlı nisbəti təmsil edir. Sərbəst bazar iqtisadiyyatlarında bir firmaya kapital qoymağın məqsədi mənfəət əldə etmək olduğundan, əldə edilən mənfəət ilə bu firmaya ayrılan

kapitalın nisbəti firmanın uğur ölçüsü olaraq qəbul edilə bilər. Mənfəət, hər hansı bir təşkilatın yaşaması üçün ehtiyac duyduğu bir anlayışdır, eyni zamanda, keçmişdə bir çoxları şirkət üçün həlledici olmasına baxmayaraq, kapital və ya pul yatırımı üçün yeganə sürücü olmamalı olduğuna inandılar. Aşağıda müzakirə olunan bir neçə mənfəət anlayışı var.

Hər şeydən əvvəl, gəlirlilik tərfi bir əsrdən çoxdur mövcud olan investisiya kapitalının geri qaytarılması kimi qəbul edilir. Son bir neçə ildə diqqət mərkəzi investisiya qoyuluşundan, gəlir axınından nağd dövriyyəyə keçdi və bu da bir təşkilatın kifayət qədər pul axını yaratmaq qabiliyyətinə sahib olduğu müddətdə sabit mənfəət fikrinin əhəmiyyətsiz olduğunu göstərir. Bəzi şirkətlər bu anlayışı izlədi və irrasional seçimlər etdi (Kalenderoğlu M, 2012).

İnvestisiyanın hesablanması üçün riyazi düstur aşağıda təsvir edilmişdir. İnvestisiya gəlirliliyini hesablamaq üçün, investisiya dəyəri və ya investisiya nəticəsində əldə edilən qazancdan cəmi xərclərin çıxılması ilə başlamalıdır, əks halda ümumi gəlir adlanır. Sonra nəticə, ümumi xərclərə bölünməlidir və daha sonra 100-ə vurulmalıdır.

$$\text{İnvestisiya gəliri} = \frac{(\text{İnvestisiyadan əldə edilən mənfəət} - \text{İnvestisiya dəyəri})}{\text{İnvestisiya dəyəri}} * 100$$

İnvestisiya gəlirliliyinin mənasını başa düşmək üçün investisiya gəliri formulunun xüsusi xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ətraflı izah olunur. Cəmi gəlirlər, xidmət məhsullarının müvafiq miqdarlarına vurulan qiymətlərdir. Xüsusi qiymətlər müştərilərin müəyyən məhsulu və ya xidməti onu təqib etdikdən əldə etdikləri dəyərə nisbətən necə qəbul etdikləri ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, satılan məhsul və ya xidmətlərin miqdarı tamamilə bir şirkətin reklam sərəfətlərindən, təklifin keyfiyyətindən və qiymətindən asılıdır.

Cədvəl 1: Əsas əməliyyatlardan alınan mənfəətin təhlili

Göstəricilər	2019	2020	Kənarlaşma (+, -)
--------------	------	------	-------------------

Məhsul satışından əldə olunan gəlir	31750	33312	+1562
Satılan məhsulun maya dəyəri	25783	26880	+1097
Məhsulun satışından yaranan mənfəət	5967	6432	+465

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> -Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Praktikada yuxarıda sadalanan bütün göstəricilər balans mənfəəti, əsas əməliyyatdan-məhsul satışından yaranan mənfəət və xalis mənfəət əsasında hesablanır və qiymətləndirilir. Əsas fəaliyyətinin rentabelliği (xərclərinin ödənilməsi) əsas əməliyyatdan-məhsul (iş və xidmət) satışı nəticəsində yaranan mənfəətin (M_s) və ya xalis mənfəətin (M_x) gerçəkləşdirilmiş məhsula çəkilən xərclərinin məbləğinə (M_d) nisbəti kimi müəyyənləşdirilir və məhsul istehsalı və satışına sərf edilən hər pul vahidinə düşən mənfəətin məbləğini göstərir:

$$R_x = \frac{M_s}{M_d} \quad \text{və ya} \quad R_x = \frac{M_x}{M_d}$$

İnvestisiya projelərinin ödənilməsi rentabelliği (R_n) də analoji formada hesablanır:

$$R_n = \frac{M_s}{K_x + K_b} \quad \text{və ya} \quad R_n = \frac{M_x}{K_x + K_b}$$

Burada, K_x və K_b xüsusi və borc kapitalını təmsil edir.

Kapitalın rentabelliği yəni gəlirliliği dedikdə isə balans (yəni,xalis) mənfəətinin investisiya olunmuş bütün kapitalın (K_1) və onun ayrı-ayrı tərkibindəki hissələrinin (xüsusi (K_x), borç (K_b), işlək (K_m), əsas ($K_ə$), dövriyyə (K_d), istehsal kapitalının (K_i)) orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən olunur:

$$R_k = \frac{M_b}{K_l}; \quad R_k = \frac{M_s}{K_l} \quad \text{və ya} \quad R_k = \frac{M_x}{K_l}$$

İstehsalın rentabellik dərəcəsinə yuxarıda qeyd edilən birinci dərəcəli amillərin təsirini müəyyənləşdirmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulu tətbiq edilməklə yuxarıda göstərilən cədvəllərin məlumatlarından istifadə etmək olar.

$$R_{x \text{ pl}} = \frac{M_{s \text{ pl}}(Q_{um \text{ pl}}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d0}(Q_{um \text{ pl}}, UD_{pl}, MD_{pl})} = \frac{5967}{25783} \times 100 = 23,14\%$$

$$R_{x \text{ şərti 1}} = \frac{M_{s \text{ şərti 1}}(Q_{umf}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d \text{ şərti 1}}(Q_{umf}, UD_{pl}, MD_{pl})} = \frac{5967 \times 1,0141}{25783 \times 1,0141} \times 100 = 23,14\%$$

$$R_{x \text{ şərti 2}} = \frac{M_{s \text{ şərti 2}}(Q_{umf}, UD_f, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d \text{ şərti 2}}(Q_{umf}, UD_f, MD_{pl})} = \frac{6093}{26107} \times 100 = 23,34\%$$

$$R_{x \text{ şərti 3}} = \frac{M_{s \text{ şərti 3}}(Q_{umf}, UD_f, Q_f, MD_{pl})}{M_{d \text{ şərti 3}}(Q_{umf}, UD_f, MD_{pl})} = \frac{7205}{26107} \times 100 = 27,60\%$$

$$R_{x \text{ f}} = \frac{M_{s \text{ f}}(Q_{umf}, UD_f, Q_f, MD_f)}{M_{d \text{ f}}(Q_{umf}, UD_f, MD_f)} = \frac{6432}{26880} \times 100 = 23,93\%$$

$$\Delta R_x = R_{x \text{ f}} - R_{x \text{ pl}} = 23,93 - 23,14 = +0,79\%$$

Həmçinin:

1. Satışın həcminin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_x (Q_{um}) = 23,14 - 23,14 = 0$$

2. Satışın quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_x (UD) = 23,34 - 23,14 = +0,20\%$$

3. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_x (Q) = 27,60 - 23,34 = +4,26\%$$

4. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_x (MD) = 23,93 - 27,60 = -3,67\%$$

Analizin növbəti mərhələsində isə ayrı-ayrı məhsul və xidmət növləri üzrə rentabellik səviyyəsi müəyyənləşdirilə bilər.

Xərclərə gəldikdə, iki fərqli növ var və bunlardan birincisi cəmdə olan sabit məsrəflərdir, yəni istehsal səviyyəsinin və ya satılan vahidlərin sayının yüksək və ya aşağı olmasından asılı olmayaraq xərclər sabit qalır. Digər növə, istehsal səviyyəsindən və ya satılan vahidlərin, göstərilən xidmətlərin sayından asılı olaraq dəyişən xərclər daxildir. Bu səbəbdən, dəyişkən xərclərin heç birinin enmədiyi və ya tam əksinə olduğu dövrlər ola bilər, dəyişkən xərclərin də sabit xərcləri üstələyə bilər (Applegate D. 2012: p.349).

Müxtəlif təşkilatların mənfəət səviyyəsini təyin edərkən ROI'nin çox faydalı hesab olunmasına baxmayaraq, ekspert sistemlərinə sahib olan firmalar üçün o qədər də dəyərli deyil. Nümunə olaraq, məlumat məsləhət xidmətləri təklif edən bir şirkətdə, investisiya gəliri şirkətin nə dərəcədə yaxşı işlədiyi barədə kifayət qədər məlumat verə bilməz. Bu, əsasən şirkətin əmlakına inzibati binalar, mebellər, iş telefonları və ya kompüterlər kimi elektron cihazlar və hətta şirkət nəqliyyat vasitələri daxil ola bilər. Belə hallarda, şirkət əvvəlcədən xidmətlər təklif etdiyi zaman, rentabellik sadəcə ROI ilə müəyyən edilə bilməz və digər məlumatların istifadəsinə ehtiyac var, məsələn, qazancın yenidən yaranma nisbəti və s. Buna baxmayaraq, ROI, əməliyyatlarını uzunmüddətli aktivlərə və ya tədarükə yatırımlara etibar edən təşkilatlar üçün çox faydalıdır.

Bu mövzuya aid digər bir çox vacib məsələ, təşkilatın qeyri-maddi varlıqlarının, məsələn, şəxsi sərəfətlər və ya təcrübə dəyəridir. Ümumiyyətlə, xidmətlər göstərən təşkilatlar qeyri-monetar varlıqlarla yanaşı, həm də pul vəsaitlərinə də etibar edirlər. Bununla birlikdə, bu varlıqlardan istifadə etmək üçün heç bir real məlumat və ya təcrübə olmadığı təqdirdə əsas vəsaitlərin xüsusilə əhəmiyyətsiz olduğu aşkar edilmişdir.

Mənfəətə təsir göstərən amillər.

İxracat və gəlirlilik əlaqəsi. Xarici bazarlara hökumətlər tərəfindən açılmasını dəstəkləmək, ticarət maneələrini aradan qaldırmaq və ixracat edən şirkətlərə lazımı imkanları təmin etmək şirkətlərin ixrac etmələrini təmin edir və xarici bazarlara açılmalarını asanlaşdırır. Xarici bazarların daha müxtəlif və daha geniş olması, rəqabət halında daxili bazarlarla müqayisədə daha yüksək mənfəət imkanları təmin edir. İxracat və gəlirlilik arasındakı əlaqəni araşdırarkən şirkətlərin miqyasını nəzərə almaq da faydalıdır. Çünki firmanın miqyası böyüdükcə ixracatın gəlirliliyə təsiri artır. Başqa sözlə, kiçik miqyaslı bir müəssisənin ixrac etdikdə mənfəət səviyyəsi ilə ixrac etmədiyi zaman qazanc səviyyəsi arasındakı fərq, böyük bir müəssisə ilə müqayisədə çox azdır. İxracatın gəlirliliyə böyük təsiri həqiqətən böyük şirkətlərdə nəzərə çarpır. Əldə etdiyimiz nəticələrə görə ixracat və gəlirlilik arasında müsbət bir əlaqə var. İxracat artdıqca şirkətlərin gəlirliliyi də artır (Baur D.G., Schulze N.N. 2010: p.87).

1. Bazar payı və gəlirlilik əlaqəsi. Bazar payı, şirkətin istehsal etdiyi məhsul satışının, həmin şirkətin yerləşdiyi sənaye sahəsində istehsal olunan bütün məhsulların satışındakı payı deməkdir. Bazar payı firmaların mənfəətini izah edən mühüm dəyişənlərdən biridir və firmaların inhisar gücünün ölçülməsində əhəmiyyətli bir göstəricidir. Araşdırmalara əsasən bazar payının şirkətin gəlirliliyinə müsbət təsir etdiyi qənaətinə gəlinib. Buna görə şirkət rəhbərləri daha çox mənfəət əldə etmək üçün bazar payını artıran strategiyalara diqqət yetirirlər. Bir sözlə, firmanın bazar payının böyük və ya artması bu firmanın gəlirliliyinin həqiqətən artdığını göstərir.

2. Satış və mənfəət münasibətləri. Firmalar gəlirliliyini artırmaq üçün yeni məhsullar istehsal edir və satışa çıxarır və satışlarını artırmağa çalışırlar. Zədələnmiş məhsulları istehsaldan çıxarmaq əvəzinə, həmin məhsullar üzərində inkişaf işləri aparmaq şirkətin gəlirliliyi baxımından daha təsirli nəticələr verəcəkdir. Bəzi araşdırmalar satış artımı ilə gəlirlilik arasında güclü bir əlaqə olduğunu göstərdi. Satışları real ifadədə artan firmaların yüksək gəlirliliyə çatma ehtimalı daha yüksəkdir. Mövcud qiymətlərə əsaslanan hesablamaların mənası olmayacaq. Bu səbəbdən satış ilə

gəlirlilik arasındakı əlaqəni düzgün başa düşmək üçün qiymət artımı nisbəti də nəzərə alınmalıdır.

Sərmayə artırılması və gəlirlilik əlaqəsi. Gəlirlik və kapital artımı arasında statistik olaraq müsbət bir əlaqə olduğu düşünülür. Borc və kapitaldan ibarət olan maliyyə kapitalında; Mənfəət və kapital arasında müsbət bir əlaqə olduğu halda, mənfəət və borc maliyyələşdirməsi arasında mənfi bir əlaqə var (Applegate D. 2012: p.197).

3. Səhmlər və gəlirlilik münasibətləri. Şirkətlərin gəlirliliyinə təsir göstərən ən vacib amillərdən biri əslində səhmlərdir. Çünki səhm dəyəri deyilən bir anlayış var. Bu maya, müəssisənin səhmləri ödəmək üçün ayırdığı kapitalın miqdarı, saxlama xərcləri, israf və keyfiyyət itkiləri kimi maddələri əhatə edir. Səhmlərin miqdarı və çeşidi artdıqca, müəssisənin bu səhmlərə cavab verəcəyi kapital miqdarı da artır. Anbarda qalacaq bir məhsula kapital bağlamaq, kapitalın biznesə gətirəcəyi bütün alternativ imkanlardan imtina etmək deməkdir. Beləliklə stoku aşmaq üçün bir məntiq yoxdur. Bunun əvəzinə, iş üçün yaxşı işləyən bir alt sistem qurmaq daha sərfəli olardı. Qurulacaq bu alt sistem sayəsində malların minimum və maksimum stok səviyyələri və istehlak dərəcələri ilə bağlı statistik məlumatlar təyin olunur. Beləliklə, satılan mallar anbarda lazım olduğundan çox gözləmək məcburiyyətində qalmayacaq və bu mallar keyfiyyət itkisi olmadan layiq olduqları qiymətlərlə satılacaq və işin gəlirliliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

2.2. Xidmət sektorundakı müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili

Tarixi müddətdə pul Mərkəzi Bankların hədəflərini yerinə yetirmək üçün bir hesab vahidi olmaq, əməliyyatlara vasitəçilik etmək və qənaət etmək funksiyalarını həyata keçirmək üçün bazara müdaxilə vasitəsi halına gəldi. İndi pul siyasəti alətləri ilə Mərkəzi Banklar hədəflərinə çatmağa və maliyyə bazarlarındakı qeyri-sabitliyi aradan qaldırmağa çalışırlar. İqtisadiyyatın yüksək səviyyədə inteqrasiyası pul siyasəti,

maliyyə sistemi, effektiv audit - nəzarət funksiyası və ödəniş sistemində dəyişikliklərə səbəb oldu. Qiymət sabitliyi və maliyyə sabitliyi məqsədləri üçün pul siyasəti alətləri və modelləri daha mürəkkəb hala gəldi. Bu müddətdə Mərkəzi Banklar ara məqsədlərə və əsas hədəflərə çatmaq şəklində pul siyasətlərindən imtina etməli idilər. Qiymət sabitliyi artıq birbaşa Mərkəzi Banklar tərəfindən hədəf alındı. Maliyyə sabitliyi bu müddətdə ikinci dərəcəli əsas məqama çevrilmişdir. Pul siyasətinin effektivliyi baxımından alətin və məqsədin müstəqilliyini təmin etmək və Mərkəzi Bankların pul siyasətinin həyata keçirilməsindən məsul olmaq zərurətə çevrilmişdir.

2008 Qlobal Böhrandan sonra baş verən hadisələr maliyyə sabitliyi konsepsiyasının əhəmiyyətinin artmasına səbəb oldu. Maliyyə sabitliyini təmin etmək istəyən mərkəzi banklar və beynəlxalq təşkilatlar maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün siyasətlərini gücləndirdilər. Ümumiyyətlə, maliyyə sabitliyi maliyyə sisteminin sabitliyini və zərbələrə müqavimətini ifadə edir. Maliyyə sabitliyini qorumaq maliyyə sistemini qəza və dalğalanmalardan qorumaqdır. Ümumiyyətlə ədəbiyyatda maliyyə sabitliyi konsepsiyası haqqında iki düşüncə tərzini mövcuddur. Bunlardan birincisi maliyyə sabitliyini tərif edərək maliyyə sabitliyini izah edir. İkincisi, maliyyə sabitliyini təyin etməyə çalışaraq izah edir. Maliyyə sabitliyini maliyyə sabitliyi ilə izah edən bəzi təriflər aşağıdakılardır; Ferguson'a (2002) görə maliyyə qeyri-sabitliyi "üç əsas meyar" ilə formalaşır. Bəzi əsas maliyyə aktivləri qiymətlərinin dəyişkənliyi, bazarın fəaliyyətinin və kreditin mövcudluğunun yerli və bəlkə də beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi və ümumi xərclərin iqtisadiyyatın istehsal qabiliyyətindən aşağı dərəcədə sapmasıdır.

Maliyyə sisteminin strukturundakı dəyişikliklə maliyyə sabitliyi anlayışı daha çox əhəmiyyət qazandı və qlobal böhrandan sonra maliyyə sistemində yarana biləcək risklərin, xüsusən də real iqtisadiyyatı ciddi şəkildə təsir edə biləcəyi başa düşüldü.

Maliyyə sabitliyi konsepsiyasının əhəmiyyəti üç başlıq altında müzakirə edilə bilər. Maliyyə Sabitliyinin Qlobal Maliyyə Bazarlarına Təhvişi: Bir ölkədəki iqtisadi dalğalanmalar səbəbi ilə bəzi bazar iştirakçılarının itkisi, digər bazar iştirakçılarının

dağılma təsiri ilə bu zərərdən təsirlənməsinə səbəb ola bilər. Yaranacaq sistemli maliyyə böhranının dəyəri, böhran baş vermədən əvvəl sabitliyin qorunması xərclərindən xeyli çox ola bilər.

Maliyyə Sabitliyinin Milli İqtisadiyyata Təhväsi: Qoruyucuların və investorların fəaliyyətlərini səmərəli həyata keçirmələri üçün zəruri olan resurs köçürməsinin sağlam davamını təmin edən maliyyə sabitliyi, risklərin balanslı paylanmasını təmin edərək iqtisadiyyatın kövrəkliyini azaldır.

Maliyyə Sabitliyinin Pul Siyasətinə Təhväsi: Maliyyə sabitliyi, pul siyasətinin effektivliyi üçün vacibdir, çünki mərkəzi bankların pul siyasəti strategiyalarında çevikliyi təmin edir. Bir ölkə iqtisadiyyatında maliyyə sabitliyinə nail olmaq mümkün deyilsə, pul siyasəti vasitələrindən istədiyi kimi istifadə edilə bilməz və həyata keçirilən siyasətlərdən gözlənilən təsir əldə edilə bilməz.

Müasir bazar şəraitində müəssisənin sabit fəaliyyətinin əsasını iqtisadi sabitlik təşkil edir. Müəssisə iqtisadi cəhətdən dayanıqlı olduqda, tədarükçülər və ixtisaslı işçilərin seçilməsində, eyni sahədəki kreditlər və investisiyalar üçün digər şirkətlərə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir. Müəssisənin daha yüksək iqtisadi dayanıqlığı müəssisəni bazar şərtlərindəki gözlənilməz dəyişikliklərdən daha muxtar edir və iflas riskinin azalmasına səbəb olur. İqtisadi sabitliyin olmaması müəssisələrin müflisləşməsinə, cari və investisiya fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək üçün vəsait çatışmazlığına, maliyyə vəziyyətinin ağırlaşması ilə iflasa səbəb ola bilər. İqtisadi sabitliyin çox olması isə müəssisələrin inkişafı yolunda maneələr yaradır və onları lazımsız xərclərlə yükləyir. Şübhəsiz ki, müəssisənin effektivliyinə onun maliyyə tutumu və maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyi səbəb olur (Sterck, M., Scheers, B., 2012).

Maliyyə səviyyəsinin aşağı olması, böhrana və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə, yəni maliyyə sabitliyinin itirilməsinə səbəb olur. Buna baxmayaraq, şirkətlərin iqtisadi sabitlik problemi, yeni tənzimləmə mexanizminin işlədilməsini sübut edən vasitələrin yaradılması və istifadəsi baxımından daha da öyrənilməsini tələb edir. Şirkətlərin iqtisadi sabitliyin avtomatik tənzimlənməsi mexanizmi əsas fəaliyyət

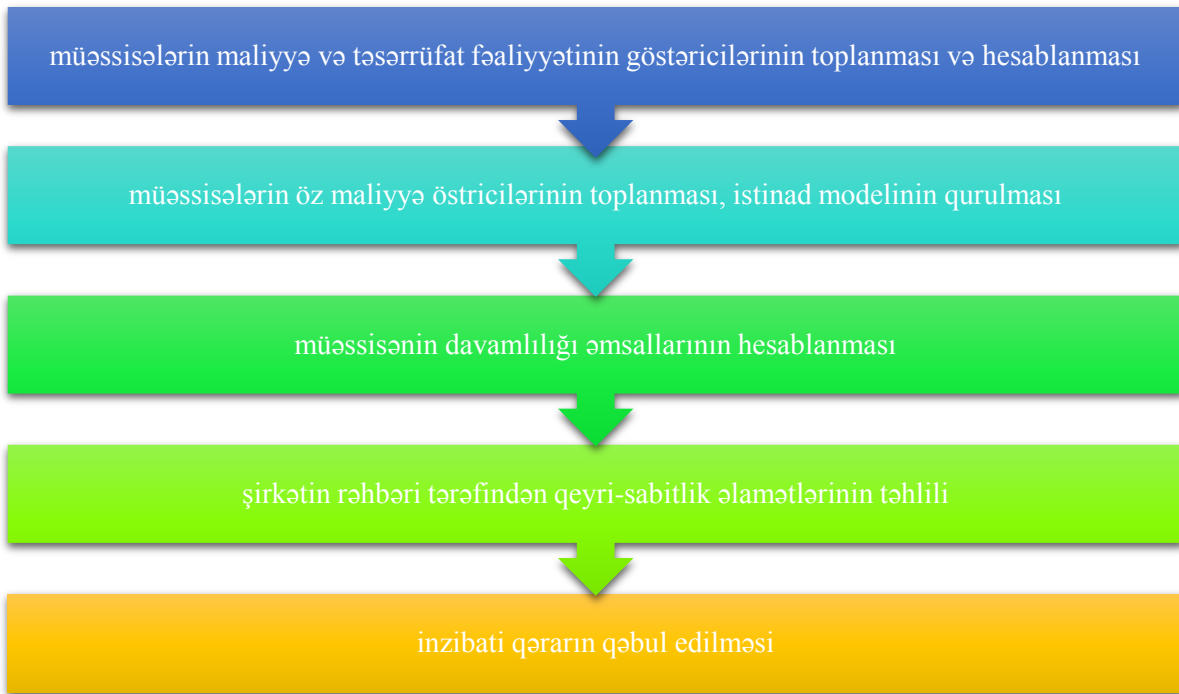
göstəricilərinin müntəzəm qiymətləndirilməsini və proqnozlaşdırılmasını və bu analiz əsasında əğlabatan inzibati qərarların qəbul edilməsini əhatə edir.

Xidmət sektoru müəssisələrinin idarəetməsinə səriştəli yanaşma müasir iqtisadi şəraitdə sabit inkişaf etmək üçün əsasdır. Müəssisənin effektiv idarəetmə sisteminin yalnız intuisiyaya əsaslanaraq qurulması qeyri-mümkündür. Effektiv idarəetmə sistemi müəssisənin fəaliyyət şərtlərinin dəyişməsinə sürətli və düzgün cavab verməlidir. Hər bir düzəldici tədbir müəssisənin iqtisadi sabitliyini artırma ehtimalı üçün yoxlanılır, lakin yalnız müəssisə fəaliyyətinin proqnozlaşdırma göstəricilərindən istifadə edildikdə mümkündür (Applegate D. 2012: p.500).

Müəssisənin iqtisadi sabitliyin tənzimlənməsi mexanizmi müəssisənin informasiya sistemə əsaslanır, məsələn, (1C: Müəssisə). İnformasiya sistemi tərəfindən əldə edilmiş qeydiyyat məlumatları əsasında qeyri-sabitlik əlamətlərinin siyahısı ilə müəssisənin əsas iş göstəricilərini və sabitlik amillərini rəhbər heyətə mütəmadi olaraq təqdim etməyə imkan verir. Şəkil 2-də müəssisənin iqtisadi sabitliyini qorumaq mexanizminin diaqramı göstərilir. Bu diaqram müəssisə rəhbərinə müəssisənin vəziyyətini real vaxt rejimində izləməyə imkan verir. Müəssisənin məlumat sistemi məlumatların toplanması üçün istifadə edilə bilər. Müəssisənin iqtisadi sabitlik modeli yaradılan məlumatların nümunələrindən istifadə edərək formalaşır. Alınan model müəssisələrin iqtisadi sabitlik göstəricisinin dəyərini hesablamağa, qeyri-sabitliyin əlamətlərini təhlil etməyə və tez bir zamanda düzəldici tədbirlər görməyə imkan verir (Baur D.G., Schulze N.N. 2010: s.41).

Beləliklə, müəssisə lideri şirkətin göstəricilərini iqtisadi sabitlik baxımından təhlil edir, eyni zamanda iqtisadi sabitlik modeli əsasında müəssisə fəaliyyətini proqnozlaşdırır və işin davamlılığını dəstəkləmək üçün səlahiyyətli inzibati qərarlar qəbul edir. Məsələn, resursların yenidən bölüşdürülməsi, daxil olan pul axınının artırılması və tətbiqetmə fəaliyyətləri bu cür inzibati qərarlar ola bilər.

Şəkil 1: Müəssisənin iqtisadi sabitliyini qorumaq üçün inzibati qərarın qəbul edilməsinin funksional diaqramı.

Mənbə: Blank I.A. 2011. Finance resource management. 34 p.

Müəssisənin iqtisadi sabitliyinin effektiv analiz üsulu əsas komponent analizinin hazırlanması olan bir metoddur. Əslində, əsas komponent metodundan istifadə etdikdə, ilkin göstəricilərdən əsas komponentlər adlanan yeni göstəricilərə keçid həyata keçiririk. Əsas komponent, qrup üzvlərinin (ilkin göstəricilər) bir-birinə bağlı olduğu, lakin qrup (əsas komponent) bütövlükdə digər qruplardan (əsas komponentlərdən) asılı olmadığı ilkin göstəricilərin birləşməsidir. Əsas komponentlərin çəkili əmsalları kovaryans matrisinin öz vektorlarının hesablanması ilə müəyyən edilir.

Bu xüsusiyyətlər iqtisadi sistem modellərinin qurulmasında mühüm rol oynayır. Müəssisənin iqtisadi sabitliyini təhlil etmək üçün iqtisadi sabitlik modelinin qurulması təklif olunur. Model, müəssisələrin iqtisadi sabitlik şərtlərini təmin edən öz elementlərinin birləşməsini təmsil edir. İqtisadi sabitlik şərtləri bir sıra əsas göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsinin məhdudlaşdırılmasını təmsil edir. Məsələn, müəssisənin mənfəət işarəsi istehsal xərclərinin azalması ilə müşayiət olunmalıdır.

İqtisadi sabitlik modeli həqiqi bir işin idealizasiyasıdır və iqtisadi göstəricilərinə görə sistemin bir modeli kimi çıxış edir. Hər hansı bir müəssisə zamanla dəyişən çox sayda göstəriciyə malik kifayət qədər mürəkkəb bir sistemdir. İqtisadi sabitliyin idarə olunması, ilk növbədə, iqtisadi sistemlərin fəaliyyət göstəricilərinin müntəzəm təhlili və onların təkmilləşdirilməsi üçün planlaşdırma strategiyaları, o cümlədən tələb olunan vəsait və mənbələrin müəyyənləşdirilməsidir. Ümumiyyətlə sistemin bəzi göstəriciləri yaxşılaşdırılır, digərləri pisləşir və bu da müəssisənin iqtisadi sabitliyinə təsir göstərir. Ancaq parametrlər dəyişdikdə müəssisənin sabitliyinin necə dəyişdiyini müəyyənləşdirmək çox çətinidir.

Cədvəl 2: Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili

Göstəricilər	Hesablama qaydası	Normativ
1. Müstəqillik əmsalı	$\frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Öhdəlik və xüsusi kapitalın cəmi}}$	0,5-0,7
2. Xüsusi dövriyyə vəsaitləri	$\frac{\text{Xüsusi kapital} + \text{Uzunmüddətli öhdəliklər} - \text{Uzunmüddətli aktivlər}}{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaitləri}}$	>1
3. Manevrlik əmsalı	$\frac{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaitləri}}{\text{Xüsusi kapital}}$	0,07-0,2
4. Ehtiyatların xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı	$\frac{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaitləri}}{\text{Material ehtiyatları}}$	0,6-1
5. Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə ötürülməsi əmsalı	$\frac{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaitləri}}{\text{Cari aktivlər}}$	>1
6. Maliyyə riski əmsalı	$\frac{\text{Borə kapitalı}}{\text{Xüsusi kapital}}$	< 1
9. Daimi aktivin İndeksi	$\frac{\text{Uzunmüddətli aktivlər}}{\text{Xüsusi kapital}}$	>1

Mənbə. Bryman A. 2009. Social Research Methods, Oxford University Press, 23 p.

Sistemin davranışını xarakterizə edən bir sıra göstəricilər müəssisənin iqtisadi vəziyyətini təşkil edir. Müəssisənin iqtisadi sabitlik təhlili yalnız sabitlik şərtlərini ödəyən xüsusi formuldan istifadə edən bir modelin formalaşmasını əhatə edir. Bu şərt, vahidin ehtiyatlarının həcmi və keyfiyyəti ilə satılan məhsulların həcmi və keyfiyyəti ilə əlaqələndirilir. İstənilən vaxt intervalında müəssisənin iqtisadi sabitliyi göstəricilərin həqiqi və istinad dəyərləri müqayisə olunmaqla qiymətləndirilir. Göstəricilərin istinad dəyərləri müəssisənin iqtisadi sabitlik modelindən istifadə etməklə hesablanır. İstiqamət göstəricilərindən böyük yayınmalar müəssisənin sabitliyinin pozulması əlamətləri kimi qiymətləndirilir (Günal M. 2012: s.219).

Cədvəl 3: Sustain Ltd müəssisəsinin maliyyə sabitliyinin təhlili

Göstəricilər	2018	2019	Ötən ilə nisbətən hesabat ilində, %-lə
1. Kapital	1920367	2118455	110,3
2. Uzunmüddətli öhdəliklər	522533	549373	105,1
3. Qısamüddətli öhdəliklər	12781	72803	56
4. Cəmi öhdəliklər və kapital	372092	33959	91,37
5. Aktivlərin cəmi	3720914	339589	91,26
6. Uzunmüddətli aktivlər	379884	32667	85,98
7. Cari aktivlər, cəmi o cümlədən,	368292560	336318856	91,3
8. material ehtiyatları	38828130	25144519	64,7
9. Debitor borcları	318115261	298314386	93,8
10. Xüsusi dövriyyə kapitalı	188237223	211518704	113
11. Müstəqillik əmsalı	0,6	0,62	120
12. ($\Theta_m \geq 0,5$)			
13. Manevrlilik əmsalı	1	1,00	103
14. ($\Theta_{xvm} = 0,5$)			
15. Maliyyə riski əmsalı	0,9	0,63	64
16. ($\Theta_{mp} \leq 1$)			
17. Borc vəsaitlərinin xüsusi	0,5	0,4	80
18. çəkisi			
19. Əmlakın real dəyəri	0,1	0,1	72
20. əmsalı ($\Theta^{rd} = 0,6$)			

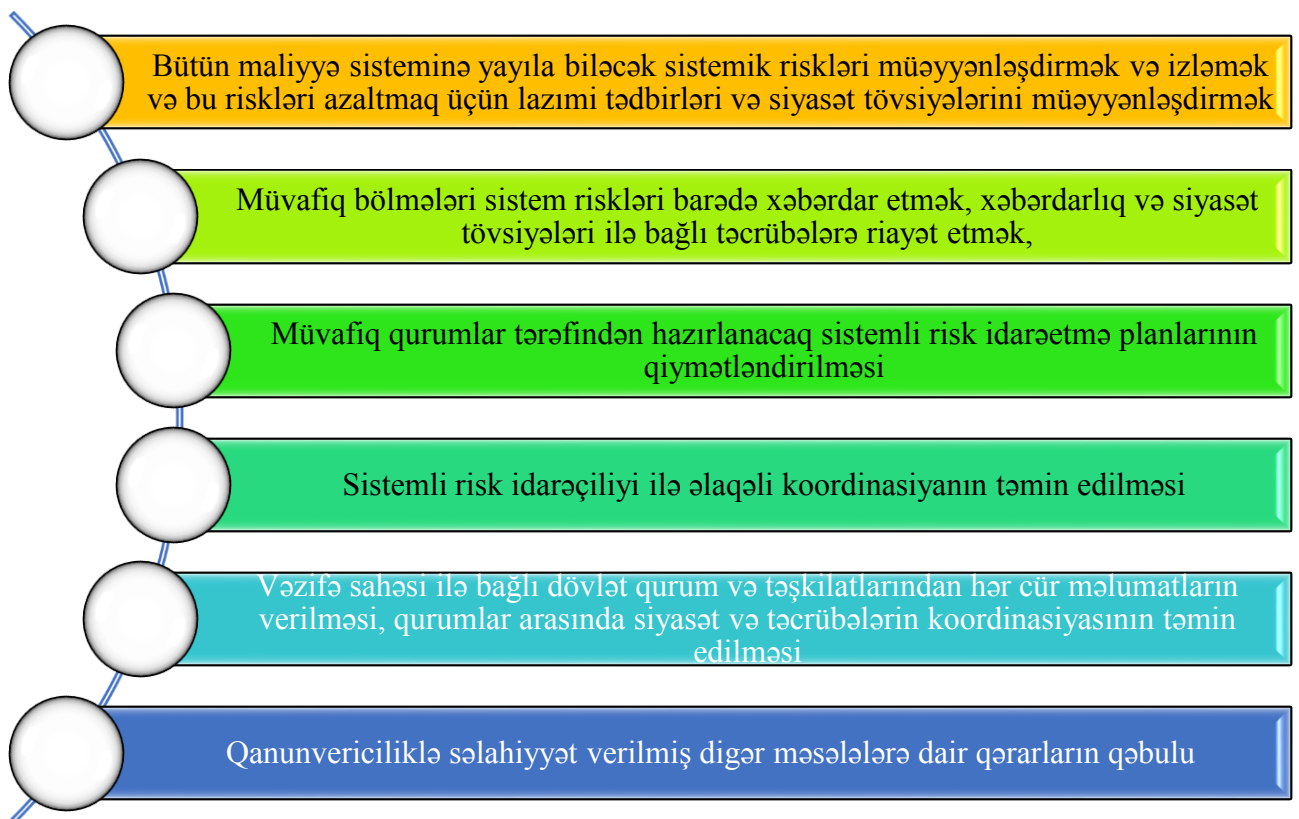
Mənbə: Blank I.A. 2019. Finance resource management. 34 p.

Maliyyə sabitliyini xarakterizə edən əmsalların analitik qiymətləndirilməsi cədvəl 1-də verilmişdir. 1 sayılı cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, təşkilatda ötən ilə

nisbətən hesabat ilində xüsusi vəsaitlərin dəyəri 19809152 manat və ya 10,32 % artmış, əmlakın dəyəri 32506 mln manat və ya 8,69 %, borc məbləği 52315 mln manat və ya 29,14 %, debitor borcları 19800875 manat və ya 7%, cari aktivlərin ümumi məbləği isə 31974 mln manat və ya 8,7 % azalmışdır. Beləliklə, idarəetmə müəssisəsinin əsas məqsədi fəaliyyətin sabitliyini pozan səpmələrin vaxtında aşkarlanması və mümkün təhlükələrin müəyyənləşdirilməsi, mənbələrin və səbəblərinin səbəblərinin araşdırılması və dəyişən mühit şəraitində bir sistem kimi müəssisənin iqtisadi sabitliyini təmin edən aradan qaldırılmasıdır.

Xidmət sektorunda maliyyə sabitliyinin tənzimlənməsi üçün aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır:

Şəkil 2: Maliyyə sabitliyinin tənzimlənməsi üçün qaydalar

Mənbə: Blank I.A. 2011. Finance resource management. 34 p.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə etmək üçün dörd növ maliyyə sabitliyi vardır:

Mütləq sabitlik nadirdir. Buna riayət etmək öhdəliklərin dərhal yerinə yetirilməsi deməkdir, lakin öhdəliklərin baş verməsi təşkilatın hesablarındakı vəsaitlərin mövcudluğu ilə əlaqəli deyil, lakin istifadəsi iddia ilə bağlıdır. Beləliklə, mütləq sabitlik həddindən artıq maliyyə sabitliyidir.

Normal sabitlik, pul vəsaitləri, maliyyə investisiyaları və gözlənilən fəvqəladə gəlirin miqdarı və ödəmə müddəti öhdəliklərinin ödəməsi ilə təxminən nisbətdə olduğu zaman optimal ödəmə qabiliyyətini təmin edir (Kalenderoğlu M. 2012: s.111).

Böhrandan əvvəl (minimum) sabitlik mövcud ödəmə qabiliyyətinin pozulması ilə əlaqələndirilir, bu halda özəl maliyyə mənbələrini artırmaq, borcların qaytarılması üçün aktivlərin bir hissəsini satmaq, özəl dövriyyə kapitalı artarsa tarazlığı bərpa etmək mümkündür.

Dördüncü hal isə, **Böhran maliyyə vəziyyətidir**. Böhran maliyyə vəziyyəti, müəssisənin cari aktivlərinin vaxtı keçmiş borclarını və digər borclarını ödəmək üçün kifayət etmədiyi zaman yaranır. Bu vəziyyətdə iş iflas nöqtəsinə çatır. Maliyyə mexanizminin bərpası və təşkilati tədbirlərin qəbulu və s. fürsət axtarmaq, işin səmərəliliyini təmin etmək və işgüzarlığı artırmaq lazımdır. Bu vəziyyətdə dövriyyədə istifadə olunmayan və ya kifayət qədər səmərəli istifadə olunan borcların strukturunu optimallaşdırmaq, ehtiyatları və xərcləri azaltmaq lazımdır (Applegate D., 2012).

Maliyyə sabitliyinin ölçülməsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$A = \left(\frac{V_1 + E_1 + P_1}{V_0 + E_0 + P_0} - 1 \right) \cdot 100$$

A-real aktivlərin artım tempi;

E-Ehtiyat və Xərclər;

P-pul vəsaitləri və hesablaşmalar

0 indeksi- baza ili;

1 indeksi – hesabat verilən ili göstərir.

Son olaraq, maliyyə sabitliyinin əsas komponentləri kimi, borc və xüsusi vəsaitlərin nisbətini, xüsusi vəsaitlərlə təminat əmsalını və xüsusi dövriyyə kapitalının likvidlik əmsalı göstərə bilərik.

2.3. Xidmət sektorundakı müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili

Maliyyə diaqnostikası, iqtisadi subyektin iqtisadi vəziyyətini, onun həyat dövrünün mərhələsini, habelə araşdırılan müəssisənin sabit mövqeyini saxlamasına və məqsədlərinə çatmasına mane olan hadisələrin müəyyənləşdirilməsi üçün analitik işin ayrılmaz elementidir. Maliyyə diaqnostikasında əsas əlaqə iqtisadi müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin xüsusiyyətləridir, onun dəstəyi bir müəssisənin maliyyə sağlamlığının əsasını təşkil edir. Müflisləşmə vəziyyətində müəssisə öz işini inkişaf etdirə və genişləndirə bilməz. Böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün görülməli tədbirlərə ilk növbədə tədarükçülərə və kreditorlara borcların ödənilməsi və bütövlükdə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin bərpası daxildir. Beləliklə, iqtisadi bir qurumun maliyyə sağlamlığının xüsusiyyətlərinin əsasını, dəqiqliyi bütün maliyyə diaqnozunun keyfiyyətinə təsir edən ödəmə qabiliyyəti nisbəti təşkil edir.

Ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi daxil olmaqla müəssisələrin maliyyə diaqnostikasının ən geniş yayılmış metodları nisbət analizinə əsaslanan analitik prosedurlardır. Bu analitik prosedurlar fərdi nisbətlərə, tədqiqatın hədəf fokusu ilə birləşdirilmiş göstəricilər qrupuna, əlavə amillər və ya çəki sabitlərinin daxil edildiyi statistik modellərə əsaslanırlar. (Günel M. 2012: s.220).

Daha inkişaf etmiş ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi modellərinə qiymətləndirmə sistemləri və çəki komponenti daxil ola bilər.

Beləliklə, D. Duran tərəfindən təklif olunan bir iqtisadi qurumun maliyyə sağlamlığının inteqrasiya olunmuş qiymətləndirilməsi üçün qiymətləndirmə modeli üç göstəricini əhatə edir: kapital gəliri, cari likvidlik əmsalları və maliyyə müstəqilliyi. Alim ödəmə qabiliyyətini borcun qaytarılması üçün ayrılmış vəsaitin mövcudluğu ilə

deyil, onları əldə etmək imkanının qiymətləndirilməsi yolu ilə qiymətləndirməyə çalışıb. J. Depalian tərəfindən hazırlanmış və bir iqtisadi qurum tərəfindən öhdəliklərin ödənilməsi imkanlarını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan Kredit-Men metodu əvvəlki modeldən üç əsas fərqə malikdir: göstəricilərin fərqli kəmiyyət və keyfiyyət tərkibi, göstəricilərə ağırlıqların tətbiqi və hər birinin norması göstəricisi. İqtisadi müəssisə üçün ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, likvidlik dərəcəsi ilə sistemləşdirilmiş aktivləri azalan qaydada ödəmə müddətləri ilə sistemləşdirilmiş öhdəliklərlə müqayisə etmək üçün Audit Mütəxəssis metodologiyası tətbiq olunmaqla da həyata keçirilir (Sterck M., Scheers B. 2012: p.70).

Tələb olunan nisbətə uyğunluq, mühasibat likvidliyini və bu səbəbdən iqtisadi qurumun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Audit Expert metodologiyasından istifadə edilərkən ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi problemi, kapitalın birmənalı olmaması və şirkət öhdəliklərinin müxtəlif strukturları ilə əlaqədardır. Bir qayda olaraq, ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində müəssisənin “təhlükəsizlik marjası” kimi qəbul olunan öz kapitalı, bir təsərrüfat subyektinin sahibləri tərəfindən qoyulmuş nizamnamə kapitalından və müəssisənin bütün mövcudluğu ərzində əldə olunan mənfəətdən ibarətdir.

Bu işin əsas məqsədi, müqayisəli göstəricilərin müqayisə edilə bilmə prinsipinə əsaslanaraq gələcək dövrdə bir iqtisadi qurumun ödəmə qabiliyyət marjasının qiymətləndirilməsi üçün bir model qurmaqdır.

Ödəmə qabiliyyəti, işin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən vacib göstəricidir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini əks etdirən əsas göstəricilər blokuna aşağıdakılar daxildir:

Mütləq likvidlik əmsalı - I qrupa aid likvid fondlarının ümumi balans hesabatının II hissəsində verilmiş müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin cəminə nisbəti kimi müəyyən edilir. Bu o deməkdir ki, analiz zamanı müəssisə öz təcili borclarını tam olaraq ödəyə bilər.

$$\Theta_{m.1} = \underline{\text{(Pul vəsaiti+Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları)}}$$

Qısamüddətli öhdəliklər

Minimum likvidlik əmsalı 0.2-0.25 olaraq qəbul edilir.

Aralıq likvidlik nisbəti - bu nisbət balansın aktivlərindəki likvidlik dərəcəsinə görə I və II qruplara aid olan vəsaitlərin məbləğini öhdəliklərin II hissəsində verilmiş qısamüddətli öhdəliklərin cəminə bölməklə hesablanır. Bu nisbət 1-ə bərabər olduqda normal sayılır. Bununla birlikdə, təhlildə praktik mühasibat məlumatlarının istifadəsi bunu etməklə əmsalın reallığını müəyyənləşdirmək lazımdır. Çünki mövcud vəziyyətdə orta likvidlik nisbəti sürətlə böyüyən və əldə edilməsi çətin olan, həmçinin faizsiz debitor borclarının daxil olmasından çox asılıdır.

$$\Theta_{a.1} = \underline{\text{(Pul vəsaiti+Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları+Debitor borcları)}}$$

Qısamüddətli öhdəliklər

Debitor borclarının vaxtında alınması ehtimalının azaldığını nəzərə alaraq 1 likvidlik əmsalı qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Belə şərtlərdə ödəmə qabiliyyəti aralıq likvidlik nisbəti 1,5 olduqda qənaətbəxş hesab olunur.

Ümumi likvidlik əmsalı - balansdakı aktivlərin ümumi məbləğinin II və III hissələrə əsasən qısamüddətli öhdəliklərin cəminə bölünməsi ilə müəyyən edilir. Əksər ölkələrdə bu nisbət 1.4-2.2 aralığında olduqda normal sayılır.

Lakin ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti müasir xammal çatışmazlığı şəraitində daha çox xammal ehtiyatı yaratmağa çalışırlar.

$$\underline{\text{BC = Nağd pul + Qısa müddətli maliyyələşdirmə + Alacaklar + ehtiyatlar və xərclər / Qısamüddətli borclar}}$$

Müəssisə kapital öhdəliklərinin nağd şəkildə ödənilməsini tələb edə bilər, xüsusən də səhmdarları kütləvi təkliflər üçün vacib olan ödənilmiş kapitalın həcmi artırmağa çağıraraq. Belə bir vəziyyətdə, ortaqların sözügedən işdə gətirdiyi nağd pulun kapital kimi yatırılması ilə nağd nisbət azalır.

Özünü maliyyələşdirmə dərəcəsi - Özünü maliyyələşdirən müəssisələr hazır məhsullar, iş və xidmətlər və bəzən uzunmüddətli və qısamüddətli aktivləri alıcıların

diktə etdiyi aşağı qiymətlərlə satmaq məcburiyyətində qalır. Bu səbəbdən, pula olan ehtiyacın qısa müddətli təmin edilməsinə baxmayaraq, ödəmə qabiliyyəti yaxşılaşmışdır.

Özünümaliyyətləşdirmə dərəcəsi daxili özünü maliyyələşdirmə gəlirlərinin cəmini daxili və xarici maliyyə gəlirlərinin cəminə bölməklə müəyyən edilir.

$\text{Öö.m} = (\text{Mənfəət} + \text{Amortizasiya ayırmaları}) / \text{Buraxılan aksiya} + \text{Qısa və Uzunmüddətli borclar}$

Səhmlərin likvidlik nisbəti-Bu nisbət, şirkət mal və material satarsa qısa müddətli öhdəlikləri nə qədər ödəyə biləcəyini göstərir.

Şirkətin borclarını birləşdirmək bacarığı. Firma borclarının ödəmə quruluşunu dəyişdirə bilərsə, bu firmalar daha aşağı bir pul dərəcəsi ilə işləyə bilər. Borcların konsolidasiya olunma imkanlarından istifadə edilməsində kiçik və orta müəssisələrlə iri müəssisələr arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Kiçik və orta sahibkarlar, iş ortaqları ilə kreditorlar arasında yaranan və əsasən böyük miqyaslı müəssisələrə nisbətən maraqlar toqquşmasından yaranan mənfəetlərdən daha çox təsirlənirlər. Məsələn, böhran dövründə, borc verən qurumlar borclarını geri çağırırlarsa, kiçik və orta müəssisələr alternativ qurumlardan borc almaq və ya alıcı qurumla danışıqlar aparmaq üçün böyük miqyaslı müəssisələrdən daha az güclü vəziyyətdədirlər.

Müəssisənin borclarının ödəmə quruluşu. Firmanın borcları uzun və ya qısamüddətli, mövcud yüksək faiz borclarını ödəmək üçün borclar müəyyən aylarda yığılır və ya il ərzində müntəzəm olaraq yayılır. Yenidən maliyyələşdirmə və ya aşağı faiz dərəcəsi ilə yeni bir borc götürmə demək olan yenilənmə mənasını verən yuvarlanma variantlarının istifadəsi, işdə saxlanılmalı olan nağd nisbətlərə təsir edir.

Borc verən ilə borc alan müəssisə arasındakı motiv fərqi barədə məlumat ala bilməməsi nəticəsində yaranan asimmetrik məlumatların olması, müəssisənin borclarını yenidən maliyyələşdirməsini çətinləşdirir. Bu səbəbdən müəssisənin nağd pula ehtiyacı artır. Eynilə, müəssisənin qısamüddətli borcları müəyyən aylarda toplandıqda və ya kapital bazarları və ya ümumi iqtisadi şərtlər üzündən yenilənmə və

yenidən maliyyələşdirmə variantlarının istifadəsi söz mövzusu olmadıqda, aktivlər strukturunda daha çox nağd pul tutmaq məcburiyyətində qalacaq.

Ödəmə qabiliyyətinin göstəricisi qiymətləndirmə formulunun ən mürəkkəb komponentləri əməliyyat fəaliyyətinə pul axını və çıxışıdır. Çünki tədqiq olunan dövr üçün tanınan gəlir nağd pul axını ilə üst-üstə düşür. Yayınmalar, bir çox öhdəlik olduqda meydana gəlir.

1. Birincisi, müqavilələrin şərtləri əvvəlcədən ödəmələr və avanslar təmin edə bilər.

2. İkincisi, müqavilələrin şərtlərində təxirə salınmış ödəniş də nəzərdə tutula bilər. Bu vəziyyətdə təxirə salınma müddəti fərqli ola bilər. Müqavilələrdən sonra maliyyə siyasəti ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən, debitor borcları gəlir tanınma müddətindən əvvəl ödənilə bilər və sonrakı dövrlərdə ödənilə bilər. Həm də borclular çox vaxt ödəmə intizamını pozurlar. Nağd pul axını planlaşdırılarkən bu hallar nəzərə alınmalıdır.

Ödəniş qabiliyyəti marjasının qiymətləndirilməsi, əməliyyat fəaliyyətləri nəticəsində nağd pul axınının göstəricisinin müəyyənləşdirilməsi lazım olan gələn ilin araşdırıldığı dövrü tanıyarkən aşağıdakı məlumatlara sahib olmaq lazımdır:

Qrafik 1: Ödəniş qabiliyyəti marjasının qiymətləndirilməsi.

Mənbə: Bryman A. 2009. Social Research Methods, Oxford University Press, 53 p.

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisənin məlumatları əsasında onun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirək.

Cədvəl 4: Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili (mln manat)

Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili
1. Cari aktivlərin yekunu	368296	336319
O cümlədən: Pul və pul ekvivalentləri	9277	4563
Debitor borcları	31816	29837
Material ehtiyatları	388281	251446
2. Qısamüddətli öhdəliklər	127803	72804
3. Mütləq likvidlik əmsalı	0,01	0,0006
4. Kritik likvidlik əmsalı	3,2	4,2
5. Cari likvidlik əmsalı	2,9	4,7

Mənbə: Bryman A. 2009. Social Research Methods, Oxford University Press, 23 p.

Müəssisədə ötən ilə nisbətən hesabat ilində mütləq likvidlik əmsalının, kritik və cari likvidlik əmsalının artması meyli müşahidə olunmuşdur.

İlin əvvəlində alınan avanslar, tədqiq olunan dövrdə nağd pula çevrilməli olan tanınmış debitor borclarının miqdarını azaltmalıdır. Bu göstərici mühasibat məlumatlarından əldə edilə bilər. Əksinə, ilin sonunda alınması gözlənilən avanslar, əməliyyat fəaliyyətləri nəticəsində nağd pul axınını artırır, lakin gəlirdə hesablanmır. Bu göstərici yalnız bağlanmış müqavilələrin planlaşdırılması və satış şərtləri ilə bağlı satış şöbəsinin daxili məlumatlarından əldə edilə bilər. Xarici istifadəçilər bu göstəricini əvvəlki ilin sonunda maliyyə hesabatlarında olan avansların miqdarını ekstrapolasiya edərək əldə edə bilərlər. Tədqiq olunan dövr üçün planlaşdırılan gəlirlərin həcmi barədə məlumatlar satış büdcəsindən əldə edilə bilər. Xarici istifadəçilər, bu göstərici haqqında məlumatları əvvəlki il üçün alınan, maliyyə məlumatında olan gəlir miqdarını çıxarmaqla əldə edə bilərlər.

Tədqiq olunan dövr üçün planlaşdırılan gəlirlərin həcmi barədə məlumatlar satış büdcəsindən əldə edilə bilər. Xarici istifadəçilər, bu göstərici haqqında məlumatları maliyyə hesabatlarında olan bir əvvəlki il üçün alınan gəlir məbləğini ekstrapolasiya edərək əldə edə bilərlər. Əlbətdə ki, göstəricilər dəyişəcək, lakin proqnozlaşdırılan məlumatlar optimist və bədbin ssenari variantlarına görə də hesablanıla bilər.

Tədqiq olunan dövrün əvvəlindəki debitor borcları pul daxilolmalarına daxil edilir. Bununla birlikdə, borclunun vaxtı keçmiş borcun bütün həcminə bölünmə hissəsi kimi əvvəlki dövr üçün hesablanma biləcəyi borcluların borc öhdəliyi dərəcəsi nəzərə alınmaqla daxilolmalar daxil edilməlidir. Ən dəqiq göstərici dövr (əvvəlki il) üçün formalaşan dəyərlərin debitor borcu və vaxtı keçmiş debitor borcu kimi tanınmasıdır.

Bununla birlikdə, il üçün vaxtı keçmiş debitor göstəricisini əldə etmək olduqca çətindir, bu səbəbdən əvvəlki ilin sonunda debitor borclarının məbləğinə və vaxtı keçmiş payına əsasən hesablanmış nisbətə məhdudlaşdırıla bilərik. Bu məlumatlar maliyyə hesabatlarında əksini tapmışdır.

III FƏSİL. XİDMƏT SEKTORUNDAKI MÜƏSSİSƏNİN DAXİLİ AUDİTİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN MALİYYƏ TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

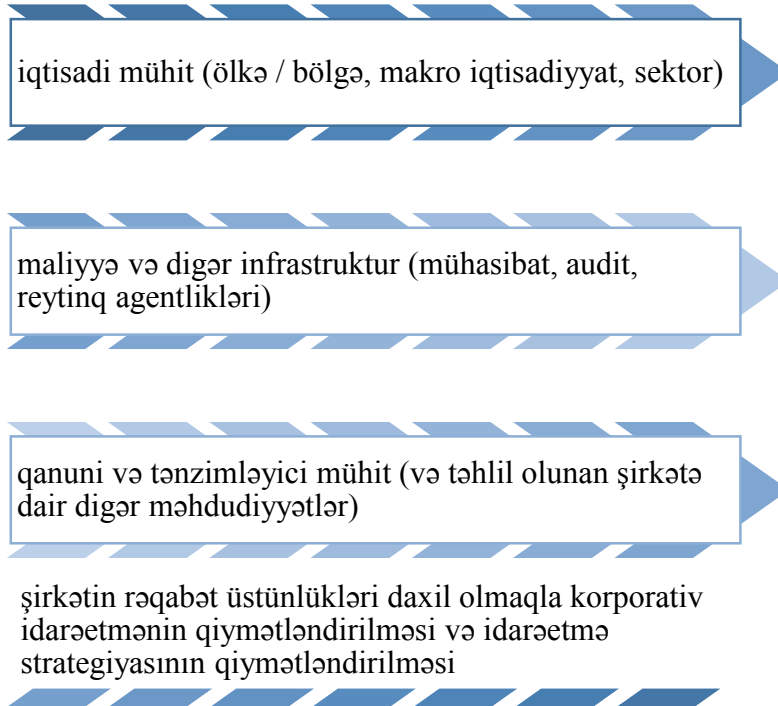
3.1. Daxili auditin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunan analitik prosedurlar və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Daxili auditdə analitikdən istifadənin əsas faydası, audit fəaliyyətinin, effektivliyin və səmərəliliyin artırılması kimi ümumiləşdirilə bilər. Tədqiqatçılar analitikin daxili auditdə iki baxımdan faydalı olduğunu vurğulayırlar. Birincisi, sual daxili analitik prosesində analitikanın harada və necə istifadə edildiyi, ikincisi isə hansı analitikdən istifadə olunduğudur. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə, analitikanın faydası makro və mikro səviyyədə müşahidə edilə bilər. Makro səviyyədə analitik auditorlara “harada” yoxlanacağını təyin etməkdə kömək edir. Məsələn, riskə əsaslanan audit planlaşdırma prosesinin bir hissəsi olaraq analitik, audit səylərini cəmləşdirmək və risk zəmanəti və konsaltinqi artırmaq üçün əla vasitədir. Mikro səviyyədə (tapşırıq planlaşdırma) analitik auditorlara audit üçün “nəyin” lazım olduğunu müəyyənləşdirilməsində kömək edir. Analitika, məlumat təhlili və sorğu proqramının anlaşılması gələcəyin daxili auditoru üçün vacib olacaqdır. Çoxsaylı müəlliflər audit prosesinin bütün mərhələlərində analitikdən istifadənin üstünlüklərini vurğulayırlar. Marks (2009) analitikanın audit planlaşdırmasının ayrılmaz bir hissəsi olması lazım olduğunu vurğulayır və Glover et al. (2000) analitik prosedurların nəticələrinin audit planlarına yenidən baxılmasına təsir göstərə biləcəyini göstərir. Tədqiqatçılar daxili auditorların effektivliyini və səmərəliliyini artırmaq üçün analitik prosedurların vacibliyini vurğulayırlar. Bundan əlavə, peşəkar qurumlar daxili auditorları fəaliyyətlərinin bütün mərhələlərində, o cümlədən zəmanət tapşırıqları, müvəqqəti tapşırıqlar və məsləhət xidmətləri daxilində müxtəlif növ analitik prosedurlardan istifadə etməyə təşviq edirlər. Daxili auditorlar, fəaliyyət dairəsini və qabaqcıl analitik

və texnologiyadan istifadə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bir şirkət mühitinin ayrılmaz hissəsidir.

Analitiklər çox vaxt analizlərinin nəticələrini yazılı bir hesabatda bildirməlidirlər. Hesabatlarında nəticələrin necə əldə edildiyi və tövsiyələrin nə üçün verildiyi barədə məlumat verilməlidir. Məsələn, bir hesabat aşağıdakıları təqdim edə bilər.

Sxem 1: Biznes kontekstinin müvafiq aspektləri

Mənbə: PricewaterhouseCoopers Risk Services Pte. Ltd., 2018: p.48

Bu hissədə təqdim olunan alətlər və texnika şirkət məlumatlarının qiymətləndirilməsini asanlaşdırır. Qiymətləndirmələr müqayisə tələb edir. Müqayisə üçün əsaslar açıqlanmadan bir şirkətin maliyyə göstəricilərinin “yaxşı” olduğunu söyləmək çətindir. Analitik bir şirkətin mənfəət və pul axını yaratmaq və böyütmə qabiliyyətini və bu qazanc və pul axınları ilə əlaqəli riskləri qiymətləndirərkən analitik digər şirkətlərlə və zamanla müqayisə aparır. Məsələn, bir analitik qlobal sənayedə rəqabət edən şirkətlərin gəlirliliyini müqayisə etmək istəyə bilər. Əgər şirkətlər ölçülərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlərsə və ya maliyyə məlumatlarını fərqli

valyutalarda bildirirlərsə, xalis gəliri bildirildiyi kimi müqayisə etmək faydalı deyil. Əmsallar (bir rəqəmi digərinə nisbətən ifadə edən) və ümumi maliyyə hesabatları ölçünü faktor olaraq çıxara bilər və daha uyğun müqayisəni təmin edə bilər. Fərqli valyutalarda hesabat verən şirkətlər arasında müqayisə oluna bilmək üçün bir yanaşma, hesabat dövründəki sona çatan məzənnələrdən istifadə edərək bütün hesablanmış nömrələri ortaq valyutaya çevirməkdir (PricewaterhouseCoopers Risk Services Pte. Ltd., 2018: p.48)

Digərləri hesabat dövründəki orta məzənnədən istifadə edərək çevirməyi üstün tuta bilərlər. Alternativ olaraq, diqqət əsasən nisbətlərə yönəlsə, valyutalar çevrilmədən müqayisə edilə bilər. Analitik eyni zamanda zamanla müqayisə edilə bilən performansını araşdırmaq istəyə bilər. Yenə də satış və ya xalis gəlir nominal valyuta məbləğləri əhəmiyyətli dəyişiklikləri vurğulaya bilməz. Bununla birlikdə, nisbətlərin seçilmiş bir baza ilə dəyəri ilə ifadə edildiyi nisbi maliyyə hesabatları və qrafiklər bu cür dəyişiklikləri daha aydın göstərə bilər. Müqayisə üçün digər bir əngəl maliyyə ilinin sonundakı fərqlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat standartlarındakı fərqlər müqayisəni məhdudlaşdırma bilər. İstər bir iş sahibi, istərsə də məsləhətçi olmasına bəmayaraq, maliyyə hesabatlarını nəzərdən keçirmək şirkətin böyümək üçün taktiki icrası üçün vacibdir.

Analitik prosedurlar risklərin aşkarlanması və məlumatdakı problemlərin müəyyənləşdirilməsi üçün təsirli vasitədir. Məlumat analitikası ilə daxili audit yalnız nəzarətin zəif tərəflərini deyil, həm də iş proseslərini asanlaşdırmaq, təşkilatın texnologiyalardan istifadəsini maksimum dərəcədə artırmaq və yüksək rəhbərliyi ən yüksək risk sahələrinə yönəltmək imkanlarını nəzərdən keçirə bilər.

Analitikanın ikinci baxış nöqtəsini nəzərə alaraq, tədqiqatçılar kütləvi məlumat dövründə istifadə edilə bilən çox sayda prosedur təklif edirlər. Bu prosedurlar, nümunələrin tanınması, məlumatların çıxarılması və məlumat təhlili rutinlərinin proqnozlaşdırıcı gücünü yaxşılaşdıran təbii dil emalı, vizuallaşdırma, proqnozlaşdırıcı

modelləşdirmə, birləşmə və klasterləşdirmə kimi inkişaf etmiş məlumat hasilatı üsullarıdır.

Maliyyə əmsallarının təhlil edilməsi. Maliyyə nisbətləri, gəlirlilik, likvidlik və daha çoxuna dair fəaliyyət planlarını həyata keçirməyinizdə kömək edə biləcək əhəmiyyətli maliyyə təhlili alətləridir. Bu ənənəvi maliyyə hesabatı təhlil vasitədir. Göstəricilər daha çox bir işin keçmiş performansını barədə məlumat verərkən, eyni zamanda bir işin zəif sahələrini təyin edən strateji bir proqnozlaşdırıcı vasitə kimi çıxış edirlər. Sonra, rəhbər böyüməni optimallaşdırmaq üçün bu sahəni yaxşılaşdırmağa başlaya bilər. Bu, müəssisənin keçmişinə, indiki fəaliyyətinə və gələcəyə dair maliyyə proqnozlarına baxmağa imkan verən 360 dərəcə bir iş görünüşü verir.

Audit prosesində texnologiyadan istifadə artan bir tendensiyaya malikdir, lakin yenə də yaxşılaşdırmaq tələb edilən çox sahə var. Texnoloji yeniliklər (məsələn, elektron ticarət, onlayn əməliyyatlar) mühasibat əməliyyatlarının həcmində və mürəkkəbliyində əhəmiyyətli bir artıma səbəb oldu və auditorların əməliyyatları təhlil etməsini daha çətinləşdirdi. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, daxili auditorların əksəriyyəti fəaliyyətlərini MS Office Excel istifadə edərək həyata keçirirlər. Daxili auditorların əksəriyyətinin cədvəl proqramından (Excel) istifadə etdiyi qənaətinə gəlinir. Banarescu (2015) tərəfindən aparılmış başqa bir araşdırma, anket iştirakçılarının əksəriyyətinin Microsoft Excel (% 65) kimi elektron cədvəl vasitələrindən və ya MS Access və ya MS SQL Server (% 43) kimi verilənlər bazası vasitələrindən istifadə etdiyini təsdiqləyir. Cədvəllər (MS Office Excel və ya İT-nin digər vasitələri) kimi ənənəvi proqram təminatlarının olmaması, hərəkətləri effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün strukturlaşdırılmış məlumatlara sahib olmağı tələb edir. Digər tərəfdən, Banarescu (2015) Office paketi (Excel, Access) və ya Excel / Office üçün ActiveData tərəfindən təklif olunan üstünlükləri maksimum dərəcədə artırma imkanını vurğulayır.

Daxili audit gələcəyin strukturlaşdırılmamış geniş məlumat dəstlərini təhlil etməyə çalışır. Big Data, dörd V-ə uyğun olaraq ümumiyyətlə təsvir olunan s

strukturlaşdırılmamış məlumat dəstlərinə aiddir: Həcm, Çeşitlilik, Sürət və Doğruluq. Big Data-nı təhlil etmək üçün istifadə olunan məlumat analitik vasitələri, auditorlara həm strukturlaşdırılmış, həm də strukturlaşdırılmamış məlumatları daxil etmək və istifadə etmək üçün potensial əməliyyat anomaliyalarının davranış və meyllərini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Big Data-nın gətirdiyi audit mühitindəki dəyişiklik, auditorlara birinci hərəkət üstünlüyü yaratmaq və əhəmiyyətli nəticələr əldə etmək üçün unikal imkanlar verir. Böyük məlumatlar demək olar ki, hər şeyin qeyd oluna biləcəyi, ölçülə biləcəyi və rəqəmsal olaraq tutula biləcəyi və bununla da məlumatlara çevrildiyi texnoloji mühitin məhsuludur.

Beləliklə, auditin böyük məlumat texnikasının istifadəsindən faydalanacağı qənaətinə gəlinir. Tədqiqatçılar, böyük məlumat imkanlarının effektiv təsir gücündən yalnız məlumat analitikasını anlamağı deyil, həm də şirkətin əsaslarını və iş strategiyasını başa düşməyi nəzərdə tutduqlarını bildirirlər. Gələcəyin daxili auditorları böyük məlumatlara əlavə olaraq, genişlənmiş reallıq, virtual reallıq, Blockchain, süni intellekt, 3D çap, pilotsuz təyyarələr (dronlar), robotlarla da məşğul olmalıdırlar. Texnologiyaları daxili auditdə istifadə etməyin dezavantajları arasında daxili auditorların texnologiya ilə tamamilə əvəz olunmaq qorxusu, ilkin olaraq yüksək icra xərcləri və tətbiq üçün lazım olan vaxt daxildir. Audit peşəsi böyük məlumat texnikasını mənimsəməkdə ləngdir. Texnologiya, iş anlayışının auditorlara məlumat amili üzərində rəqabət üstünlüyü təmin etməsi fikrini vurğulayaraq mühasiblərə və auditorlara olan tələblər irəli sürə bilər.

3.2. Xidmət sektorundakı təşkilatların maliyyə vəziyyətinin təhlili nəticəsində əldə edilən audit sübutları və onların toplanması metodlarının yaxşılaşdırılması məsələləri

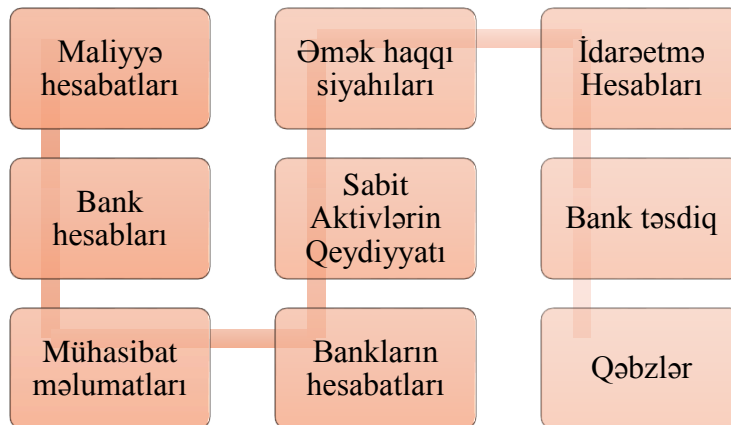
Audit dəlilləri, maliyyə hesabatlarının bütün əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə və müvafiq maliyyə hesabatı çərçivələrinə uyğun olaraq hazırlanıb hazırlanmaması barədə

fikirlərini yekunlaşdırma bilməsi üçün auditorların audit işlərinin bir hissəsi kimi istifadə etdikləri və ya topladıqları məlumatlar toplusudur.

Auditorlar bütövlükdə və ya hər hansı bir hissədə maliyyə hesabatları barədə nəticə çıxarmazdan əvvəl, əldə etdikləri sübutların nəticə çıxarmaq üçün müvafiq keyfiyyətlə yetərli olduğundan əmin olmalıdırlar. Auditorun audit rəylərini formalaşdırması üçün kifayət qədər və uyğun audit dəlili vacibdir. Auditorların qarşılaşa biləcəkləri audit riskləri, auditin kifayət qədər və uyğun dəlillərindən də asılıdır. Audit dəlilləri auditor tərəfindən planlaşdırma mərhələsi, icra mərhələsi və nəticələnmə mərhələləri daxil olmaqla bütün audit mərhələlərində əldə edilir. Və bu dəlilləri toplamaq üçün auditorlar özlərinə uyğun bir çox müxtəlif texnologiya və prosedurlardan istifadə edirlər.

Audit sübutlarının növləri: Auditorlar audit sübutlarını müxtəlif formalarda və mənbələrdə istifadə edirlər. Bu audit sübutu fiziki və ya fiziki olmayan məlumatlar və ya məlumatlar ola bilər.

Sxem 2: Audit sübutu nümunəsi

Mənbə: Price water house Coopers Risk Services Pte. Ltd., 2018: p.48

Və digər sənədlər, müəssisələr tərəfindən maliyyə əməliyyatları və ya maliyyə hesabatlarındakı hadisələri dəstəkləmək üçün istifadə edirlər. Yoxlama dəlilləri video, e-poçt, audio və şifahi formada da formalaşa bilər (PricewaterhouseCoopers Risk Services Pte. Ltd., 2018: p.48).

Audit sübutlarının əldə edilməsi qaydaları: Auditorların nəticələrini dəstəkləmək üçün, audit sübutları əldə etmək üçün istifadə etdikləri bir çox prosedur

mövcuddür. Bu cür prosedurlara audit sorğusu, audit müşahidəsi, audit yoxlaması, analitik prosedur, auditin yenidən hesablanması, auditin təsdiqlənməsi və eyni zamanda yenidən icrası daxildir.

Audit sorğusu: Auditor bir anlaşma əldə etmək və ya bəzi əlaqəli iddiaları təsdiqləmək üçün rəhbərlikdən müəyyən iş əməliyyatları və ya hadisələr barədə soruşur.

Audit müşahidəsi: Auditor maliyyə hesabatı ilə əlaqəli müəyyən nəzarətlərin necə həyata keçirildiyini müşahidə edir.

Audit yoxlaması: Auditor maliyyə əməliyyatı və ya hadisə ilə əlaqəli müəyyən sənədləri və ya sübutları yoxlayır.

Analitik Prosedur: Analitik prosedur, auditor tərəfindən digər maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatları vasitəsilə maliyyə hesabatlarındakı əməliyyatları və ya məbləği qiymətləndirmək üçün normal olaraq istifadə olunur.

Yenidən hesablama: Auditor bəzən rəhbərlik tərəfindən hazırlanan bəzi amortizasiya xərclərini yenidən hesablayır.

Yenidən performans: Auditor bəzən müştəri tərəfindən hazırlanan bank uzlaşmasını yenidən həyata keçirir.

Audit sübutlarının keyfiyyəti: Auditorun verdiyi nəticənin doğru olduğundan əmin olmaq üçün audit sübutlarının keyfiyyəti çox vacibdir. Məlumat güclü və ya keyfiyyətsizdirsə, səhv audit rəylərinin verilməsi üçün audit riski yüksəkdir. Audit sübutlarının keyfiyyəti əsasən sübutların forması və mənbəyindən asılıdır. Aşağıdakıları misal göstərə bilərik.

Xarici Mənbə: Müştərilər, təchizatçılar və ya banklar kimi birbaşa xarici tərəflərdən əldə edilən dəlillər müştərilərdən əldə etməkdən daha etibarlıdır. Məsələn, müştərinin müştərilərindən aldığı hesab təsdiqləri müştərilər tərəfindən hazırlanan qeydlərdən daha etibarlıdır.

Auditor tərəfindən hazırlanan: Auditorlar tərəfindən hazırlanan dəlillər müştəri tərəfindən hazırlanan və ya ondan əldə ediləndən daha etibarlıdır. Məsələn, auditor

tərəfindən hazırlanan bank tutuşdurması mühasib tərəfindən hazırlanan bank uzlaşmasından daha etibarlıdır.

Müştəri tərəfindən hazırlanan: Müştərilərdən əldə edilən sübutların etibarlılıq səviyyəsi müştərinin daxili nəzarətinin etibarlılığından asılıdır.

Yazılı forma: Yazılı şəkildə formalaşan audit sübutu şifahi formada olanlardan daha etibarlıdır.

Orijinal Forma: Ödəniş əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün istifadə edilən orijinal fakturalar, sənədlərin surətindən daha etibarlıdır.

3.3. Müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə müəssisələrdə daxili audit sisteminin qurulması və inkişafı

Müasir audit alətləri və üsulları. Tədqiqatçılar, daxili nəzarət prosedurlarının səmərəliliyini və effektivliyini yoxlamaq üçün auditorların istifadə ediləcəyi müxtəlif üsulları müzakirə edirlər. Best (2000), ERP-nin üstünlüklərindən birinin (xüsusən SAP-lərin) əməliyyatlara və məlumatlara girişə nəzarət etmək üçün qurula bilən güclü xüsusiyyətlər olduğunu qeyd etdi. Auditorlar, müəssisə sisteminin yoxlanılmasında onlara kömək etmək üçün kompüter dəstəyi ilə həyata keçirilmiş yoxlama texnikaları və vasitələrindən (CAATT) istifadə edirlər. Daxili auditorların bir şirkətin tətbiq etdiyi müəssisə sisteminin yaxşı idarə olunduğunu və təhlükəsizliyini təmin etməsi çox vacibdir. Müasir vasitələrə ehtiyac var, belə ki, bütün nəzarət testləri effektiv şəkildə aparılacaqdır. Daxili Auditorlar İnstitutu İdarə Heyəti tərəfindən 1999-cu ilin iyun ayında qəbul edilmiş mövcud daxili audit tərifi, daxili idarəetmə sahəsini risklərin idarə edilməsi və idarəetmə proseslərinin və daxili nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması üçün konsaltinq fəaliyyətləri və əlavə dəyər xidmətləri daxil etməklə prosedurlar genişləndirdi. Bu, daxili auditorlardan davamlı olaraq yeni bacarıqların inkişaf etdirilməsini və yeni audit alətlərindən və müasir texnologiyalardan istifadə qaydalarını öyrənmələrini tələb edir (Burnaby and Hass,

2009). Mürəkkəb prosedurların istifadəsinin daha yüksək səviyyəsi daxili audit funksiyasının daha yüksək inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirilə bilər (KPMG., Internal audit, 2018).

Mürəkkəb analitik prosedurlardan və böyük məlumat analizindən istifadə səviyyəsinin üç amildən asılı olduğunu vurğulamaq vacibdir: daxili auditorların bilik və bacarıqları, CAATT-lərin mövcudluğu və şirkətin ERP sistemləri ilə bağlı inkişaf səviyyəsi. İlk iki amil analitik prosedur tətbiqi ilə birbaşa əlaqəlidir və CAATT-lərin mövcudluğu və şirkətin inkişafı bu sənədin əhatə dairəsindən kənara çıxan davamlı auditin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü ilə birbaşa əlaqəlidir. Texnologiyanın mövcudluğu barədə bəyanat birbaşa respondentlərlə yoxlanılır. Araşdırmaya daxil olan 155 daxili auditorun 57-si (% 37) heç bir kompüter dəstəyi tətbiq etmədiklərini cavablandırdı və 98-i (% 63) şöbənin sərəncamında bir növ texnologiya olduğunu bildirdi. Tədqiqat məqsədi daxili auditorların bacarıq və biliklərini qiymətləndirmək üçün daxili auditorlar tərəfindən istifadə olunan analitik prosedurların mürəkkəbliyi ilə ölçülən daxili audit funksiyasının inkişafını araşdırmağı əhatə edir. Yetərincə istifadə olunan analitik prosedurlar audit sübutlarını əldə etmək üçün səmərəli və etibarlı texnika hesab olunur. Əsas şərt odur ki, kifayət qədər bilik səviyyəsinə və mövcud informasiya texnologiyalarına malik olan ixtisaslı daxili auditorlar maliyyə və insan resurslarına qənaət etmək üçün daha mürəkkəb analitik prosedurlardan istifadə etsinlər. Əvvəllər əldə edilmiş nəticələr göstərir ki, daxili auditorların əksəriyyəti təminat öhdəliklərinin ən azı bir mərhələsində analitik prosedurlardan istifadə edir, lakin sual hansı prosedurlardan istifadə etmələridir (Tang F., Strand Norman C., & Vandrzyk V.P. 2017: p.230).

Daxili auditin inkişaf səviyyəsinə dair bir nəticə çıxarmaq üçün istifadə olunan analitik müxtəlifliyini araşdırmaq lazımdır. Buna uyğun olaraq, üçüncü tədqiqat fərziyyəsi, müxtəlif auditoriya qruplarının daxili auditorların zəmanət öhdəliklərində bərabər istifadə edilməməsi mülahizəsini ehtiva edir. Əvvəllər əldə edilmiş nəticələr nəzərə alınmaqla, müxtəlif analitik prosedurlardan istifadə dərəcəsinin daxili

auditorların bilik və bacarıqları ilə müəyyən edilməsi gözlənilir. Bununla daxili auditorlar iki əsas qrupa bölünə bilər. Ənənəvi və qabaqcıl analitikdən daha çox istifadə edəcək daha yüksək bilik səviyyəsinə sahib olan bacarıqlı daxili auditorlar - 'çağdaş daxili auditorlar'. Daha sadə analitik prosedurlardan istifadə etməyə meyilli olanlar və analitik olmayan digər audit prosedurlarına diqqət ayıranlar - ənənəvi daxili auditorlar.

Təşkilatın fəaliyyətinin təkrarlanan təhlil edilməsi və ciddi daxili nəzarət sistemləri ilə qorunması müxtəlif saxtakarlıq və digər mühasibat pozuntularının qarşısını ala və aşkar edə bilər. Bir təşkilatın yalnız nüfuzuna görə aktiv və çalışqan bir audit sistemində sahib olduğu bilinirsə, işçinin və ya satıcının onu aldatmaq üçün hər hansı bir cəhd etməsinə mane ola bilər. Təşkilatlar bir çox səbəbdən yoxlamalar aparırlar.

Audit, şirkətin effektiv və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və həm hüquqi, həm də inzibati qaydalara uyğunluğunu təsdiqləməsinə kömək edə bilər. İşin yaxşı vəziyyətdə olub olmadığını və potensial çətinliklərə cavab verməyə hazır olub olmadığını rəhbərlik üçün təsdiq edə bilər. Ən əsası, maraqlı tərəflərə təşkilatın maliyyə, əməliyyat və etik rifahı barədə zəmanət verir.

Aparılan araşdırmalar, ənənəvi auditor rolunun daim böyüyən və ən qabaqcıl formalardan biri olan Müəssisə Resurs Planlama Sisteminin (ERP) olduğu İT-nin inkişafı ilə əlaqədar dəyişdiyini ortaya çıxardı. Bundan əlavə, araşdırmalar İT və auditorun maliyyə hesabatlarının bütövlüyünün təmin edilməsində həlledici rola malik olduğunu göstərir. İT demək olar ki, bütün iş proseslərinə inteqrasiya olunur və bununla da auditora və onun roluna təsir göstərir. Bir çox təşkilat ERP sistemlərini mənimsəmişdir, baxmayaraq ki, bu texnologiyadan istifadə etmək üçün çox sayda auditor yetişməmişdir. Ədəbiyyatda İT-nin rolu geniş müzakirə olunur, lakin audit ədəbiyyatında ona az diqqət yetirilir. Bəz şirkətlərdə daxili auditdə İT-nin əhəmiyyəti barədə heç bir araşdırma aparılmamışdır. Buna görə, bu tədqiqat bir təşkilatın daxili audit proseslərində İT-nin rolunu qiymətləndirərək bu məlumat boşluğunun doldurulmasına yönəlmişdir (PricewaterhouseCoopers Risk Services Pte. Ltd., 2018: p.48).

Bəzi təşkilatlar gündəlik əməliyyatları qeyd və izləmə vasitəsi olaraq tamamilə əl sistemlərinə etibar edirlər. Kompüter çatışmazlığı xaricində hesabların qəsdən manipulyasiya edilməsi halları təşkilatların maliyyə məsələlərindəki korrupsiya hallarının çoxunu təşkil etmişdir. Onlar yalnız daxili audit kimi iş əməliyyatlarında İT-nin tətbiq edilməməsi ilə deyil, həm də İT sahəsində auditorlar üçün müvafiq təlimlərin olmaması ilə ortaya çıxmışlar. Bu, bu cür sistemlərdən istifadə edən şirkətlərin, təşkilatların və ya müəssisələrin yoxlanılmasını çətinləşdirir. Bu, həm dövlət, həm də özəl qurumlarda gəlirlərin itirilməsinə və özəl müəssisələrin çökməsinə səbəb olan saxtakarlıq və korrupsiyanı gücləndirir. Daxili audit funksiyasının məqsədi məqbul bir risk səviyyəsinə çatmaq və zərərləri minimuma endirməkdir. Bununla birlikdə, effektiv daxili audit funksiyasının qurulmasına tez-tez İT çatışmazlığı və kifayət qədər texniki biliyə malik təcrübəli mütəxəssislərin olmaması mane olur.

İT, xüsusilə maliyyə hesabatları ilə maliyyə xidmətləri sektoruna çox təsir edir. İT ətrafında getdikcə artan yeniliklər maliyyə hesabatlarının keyfiyyətini artırır və daha çox maliyyə hesabatlarının daha səmərəli, təsirli, oxunaqlı və anlaşılıqlı şəkildə hazırlanmasını təşviq edir. İT maliyyə hesabatı proseslərinin daha səmərəli olmasında, yer məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasında və məlumatların bütün istifadəçilər üçün daha əlçatan olmasında əsas rol oynayır. Əlavə olaraq, İT tapşırıqların necə yerinə yetirildiyini və kağız üsullarını rəqəmsallaşdırır (Tang F., Strand Norman C., & Vendirzyk V.P., 2017: p.230).

Bir təşkilatın audit şöbəsi daxilində İT-də yüksək dərəcədə səmərəliliyi əldə etmək üçün, üst rəhbərlikdən dəstək çox vacibdir. Optimallaşdırılmış fəaliyyətə nail olmaq kontekstində yuxarı idarəetmə audit prosesində mühüm rol oynayır. Bunu bir sıra əvvəlki tədqiqatlar göstərmişdir. Buna görə audit şöbələri və auditorlar, audit prosesini yaxşılaşdırmaq üçün üst rəhbərlikdən dəstək tələb edirlər. Daxili auditorlar rəhbərliyin daxili nəzarət sistemlərini təkmilləşdirmək səylərini asanlaşdıraraq sistemdəki təşkilati dəyişikliklərin nəticələri ilə bağlı məsləhət verərək, sağlam risk idarəetməsi əməliyyatlarının qurulmasına kömək edən məsləhət xidmətləri vasitəsilə rəhbərliyi

dəstəkləyə bilər. Üstəlik, üst rəhbərliklə görüş, iř il rin iř problemləri və fikirləri ilə əlaqədar məsələləri bölüşməyə v  aydınlařdırmaĝa imkan verir ki, effektiv daxili yoxlamalara k m lik göstərilsin.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Çağdaş daxili audit fəaliyyəti, risk qiymətləndirməsinə, idarəetmə adekvatlığına, daxili nəzarət sisteminin effektivliyinə və səmərəli korporativ idarəetməyə yönəlmiş yeni bir paradıqmaya yönəlib. Getdikcə daha mürəkkəb, xaotik və sürətlənən şirkət mühitində təsirlərini artırmaq üçün daxili auditorlar uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalırlar. Uyğunlaşma ilə bağlı əhəmiyyətli bir fürsət informasiya texnologiyaları inkişafı ilə təmin edilir. Daxili auditdə İT tətbiqetmələri və bunun audit işinə necə təsir göstərməsi barədə ətraflı araşdırmadan sonra sistemlərin daha təsirli olmasına və məhz audit şirkətlərinin ümumi fəaliyyətinə daha çox töhfə verə biləcəyinə dair bir neçə məsələ müəyyənləşdirildi.

➤ Təkmilləşdirmə kurslarının təşviqi. Audit sistemlərinin istifadəçilərinə müntəzəm olaraq ixtisasartırma kurslarının verilməsi vacibdir, belə ki, kompüter dünyasındakı dəyişikliklər barədə yenilənirlər. Bu, istifadə etdikləri proqram təminatındakı ən son trendləri və yeniləmələri izləmələrini təmin edəcək və kompüterlərin istifadəsi baxımından bacarıqlarını artırmağa davam edəcəklər.

➤ Ən uyğun proqramın quraşdırılması. Təşkilatın bütün işçiləri və auditorları tərəfindən asanlıqla başa düşülən ən uyğun proqram, effektiv yoxlamalar hazırlamaq üçün istənilən nəticələri əldə etmələri üçün quraşdırılmalıdır. Bu, mövcud müxtəlif İT sistemlərinin bütün fərqləndirici amillərini nəzərə alaraq həyata keçirilə bilər.

➤ Texniki dəstək qrupunun inkişafı. Audit şirkətləri, kompüter sistemində yarana biləcək hər hansı bir məsələni həll etmək üçün yerində səlahiyyətli texniki dəstək işçilərinə sahib olmalıdırlar. Bu, xətalara sürətlə həll olunmasını və sistemin lazım olan hər hansı bir zamanda işləməsini təmin etmək üçün tələb olunan standartlara uyğun saxlanılmasını təmin edəcəkdir.

➤ Müştərilərin müstəqil audit şöbələrinə sahib olmasını təşviq etmək. Müstəqil audit şöbələri həm müştərilərə, həm də audit şirkətlərinə tələb olunan sənədləri,

kitabları və hesabları asanlıqla müəyyənləşdirməyə kömək edir və bu, audit hesabatlarının sürətini və dəqiqliyini sürətləndirəcəkdir.

➤ Quraşdırılmış proqramı mütəmadi olaraq yenilənməsi. Bu, firmanın audit məlumatlarını təhlükəsiz edəcək və yeniləməsinə kömək edəcəkdir, çünki proqram köhnə olduqda və köhnəldikdə, əksər hallarda saxladığı məlumatları təsir edir və bu səbəbdən uzun müddət itirir.

➤ İT risk komitəsinin yaradılması. İdarəetmə səviyyəsində İT risk komitəsini, mövcud risk komitəsinin alt komitəsini və ya İT riskinin anlaşılmasını təşviq etmək üçün məsləhət komitəsini yaratma tövsiyyə olunur. Bu komitə İT və risk funksiyaları, yüksək səviyyəli rəhbərlər, idarə heyəti səviyyəsində risk komitəsi və yoxlama komitəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər. Nəzarətin faydalarından əlavə, belə bir komitə, maraqlı tərəflərə, təşkilatın İT risklərinin idarə edilməsində yüksək prioritet verdiyinə dair güclü bir bildiriş göndərəcəkdir.

➤ Şəffaflığın artırılması. Ənənəvi İT layihələrinə, daha çox İT risk hadisələrinə, dayanıqlılığa və əsas risk və performans göstəricilərinə daha çox fokuslanaraq, İdarə Heyətinə hesabat keyfiyyətini artırmağa rəhbərliyin təşviq edilməsi məsləhət görülür. İdarə heyəti, qurumun həqiqətən İT riskini idarə etdiyinə və sadəcə məsələni təmin etmədiyinə əmin olmaq üçün dərin, fakta əsaslanan idarəetmə hesabatlarına ehtiyac duyur.

Auditlə bağlı qeyd olunan təkmilləşdirmələrlə yanaşı, müəssisələrdə maliyyə təhlilinin də daha effektiv həyata keçirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir. Maliyyə təhlilinin nəticələrindən istifadə etməklə müəssisə iqtisadi inkişafına və sabitliyə mane olan nüansları müəyyənləşdirə, ödəniş qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olan amilləri analiz edə bilər. Məsələn, bu təhlillərdən sonra, müəssisə əsassız xərclərinin çox olmasını, maliyyə menecmentində boşluqların olmasını və ya kifayət qədər gəlir mənbəsinin olmamasını aşkar edərsə, bu isitiqamətdə mənfəətin artırılması, əsassız xərclərə nəzarət və s kimi uyğun tədbirlər həyata keçirə bilər.

Xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr də maliyyə təhlilinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, maliyyə təhlilinin daha effektiv yerinə yetirilməsi üçün bir sıra işlər həyata keçirə bilərlər. İlk növbədə maliyyə təhlilinin dürüst və reallığı yansidan informasiya ilə təmin edildiyindən əmin olmaq lazımdır. Həmçinin, müəssisə fəaliyyət göstərdiyi sektorun iqtisadi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməli, şirkət strategiyasını dəqiqləşdirməlidir. Maliyyə təhlilinin effektivliyi üçün müəssisənin maliyyə hesabatlarının keyfiyyəti dəyərləndirilməlidir.

Bundan əlavə müəssisə maliyyə nisbətlərini düzgün təhlil etməli, müəssisə üçün ən uyğununu seçməli, zamanla izləməli və şirkət strategiyasının idarə edilməsində bu nisbətləri nəzərdən kəməlidir.

Maliyyə təhlilinin nəticələrinin istər müəssisə rəhbərləri və işçilər, istərsə də investorlar və maraqlı olan digər müəssisələr üçün önəmini nəzərə aldıqda, təhlilinin düzgün həyata keçiriləmsi və güvənilə biləcək rəqəmləri əks etdirməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Kazımov R. (2012), “Maliyyə təhlili müzahirə toplusu”, Dərslük, Bakı, “Elm” 230 səh.
2. Novruzov N., İbrahimov E. (2013), “Müəssisələrin maliyyəsi”, Dərslük, Bakı, “Azərənəşr” 346 səh.
3. Rəhimov D. (2012), “Beynəlxalq Maliyyə”, Dərslük, Bakı, “Elm” 322 səh.

İngilis dilində

1. Applegate D. (2012), Training New Auditors, 500 p.
2. Baur D.G., Schulze N.N. (2010), Point of Accounting, 87 p.
3. Blank I.A. (2019), Finance resource management. 34 p.
4. Bocharov V.V. (2001). Corporate finance, 18 p.
5. Brown-Liburd H., Issa H., & Lombardi D. (2015), Behavioral implications of big data’s impact on audit judgment and decision making and future research directions, 620 p.
6. Bryman A. (2009), Social Research Methods, Oxford University Press, 53 p.
7. Cokins G. (2010). Performance management Finding the missing pieces.
8. Ferrando T. (2004), “ERP Systems Help with Integration”, 350 p.
9. Financial Services Industry Analysis retrieved 02.02.2021 from <https://www.infinitiresearch.com/thoughts/financial-services-industry-trend-challenges>
10. Financial Services Research retrieved 11.03.2021 from <https://www.marketresearch.com/Service-Industries-c1598/Financial-Services-c83/>.
11. Garengo P., Biazzo S. & Bititci U. (2005), Performance measurement systems in SMEs, 180 p.

12. Gentry R. & Shen W. (2011), The relationship between accounting and market measures of firm financial performance: How strong is it? *Journal of Managerial Issues*, 97 p.
13. Gepp A., Linnenluecke M.K., O'Neill T.J., & Smith T. (2018), Big data techniques in auditing research and practice: Current trends and future opportunities. *Journal of Accounting Literature*, 130 p.
14. Johnsen A., Meklin P., Oulasvirta L. (2013), *Financial Accountability & Management*, 260 p.
15. KPMG. (2018), *Internal audit: Threading the needle*.
16. Linnas R. (2012), *An Integrated Model for the Audit, Control and Supervision of Local Government*, 410 p.
17. PricewaterhouseCoopers Risk Services Pte. Ltd. (2018), *State of the Internal Audit Profession*, 48 p.
18. Sterck M., Scheers B. (2012) *The Modernization of the public control pyramid*, 70 p.
19. Tang F., Strand Norman C., & Vendirzyk V.P. (2017), *Exploring perceptions of data analytics in the internal audit function*, 230 p.
20. Torugsa N.A., O'Donohue W. & Hecker R. (2012), *Capabilities, proactive CSR and financial performance in SMEs*, 221 p.

Türk dilinde

1. Demir V., & Bahadır O. (2012), Kurumsal kaynak planlaması (ERP) sistemlerinin maliyetlere ve işletme performansına etkileri. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 80 s.
2. Güteryüz Ö. (2016), "Kurumsal Kaynak Planlaması (ERP) ve İşletmelerin Yönetimsel Kararlarına Etkileri", 330 s.
3. Günal M. (2012), *Para, Banka ve Finansal Sistem*, Ankara, 220 s.

4. Güney A. (2018), Banka İşlemleri, İstanbul, 340 s.
5. Kalenderođlu M. (2012), Genel Muhasebe ve Mali Tablolar Analizi, 200 s.
6. Karadere A., ve Baykoç Ö. (2010), “Kurumsal Kaynak Planlama (KKP) Uygulaması Sonrası İşletmelerin Yaşadığı Sorunlar, 118 s.
7. Karagül A.A. (2012), Bilgi yönetimi sürecinde kurumsal kaynak planlaması uygulamalarının muhasebe bilgi sistemine etkisi, 120 s.
8. Kaya F. (2015), Bankacılık Giriş ve İlkeleri, İstanbul, 530 s.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Əsas əməliyyatlardan alınan mənfəətin təhlili.....	39
Cədvəl 2: Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili.....	48
Cədvəl 3: Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili.....	49
Cədvəl 4: Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili (mln manat).....	57

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Müəssisənin iqtisadi sabitliyini qorumaq üçün inzibati qərarın qəbul edilməsinin funksional diaqramı.....	47
Şəkil 2: Maliyyə sabitliyinin tənzimlənməsi üçün qaydalar.....	50

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Ödəniş qabiliyyəti marjasının qiymətləndirilməsi.....	56
--	----

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Biznes kontekstinin müvafiq aspektləri.....	60
Sxem 2: Audit sübutu nümunəsi.....	64